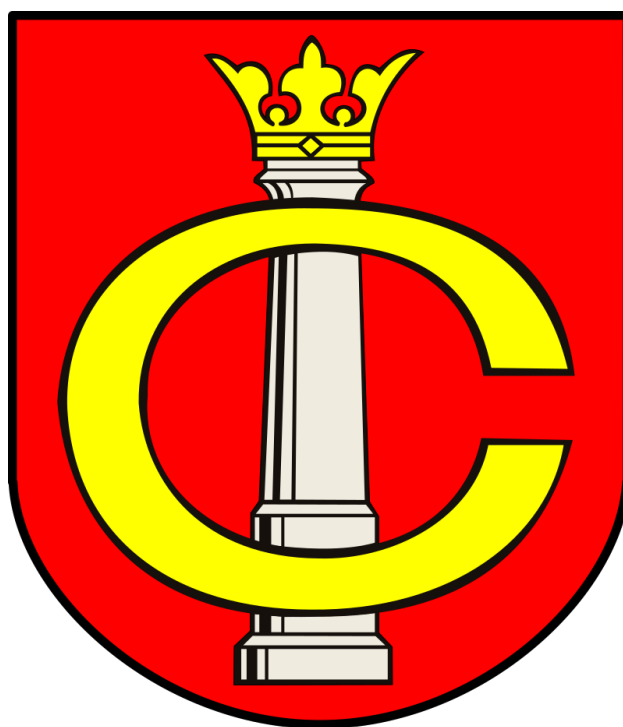

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY CZOSNÓW NA LATA 2026-2029

OPRACOWANIE:
Marta Danielska, Jakub Danielski
gez2.wroclaw@gmail.com

PAŹDZIERNIK 2025

Spis treści

1. Wstęp	4
2. Podstawa prawna opracowania Gminnego programu opieki nad zabytkami	4
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce	5
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	11
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.....	11
4.2. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu	15
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	19
5.1. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy ..	19
5.2. Charakterystyka krajobrazu kulturowego Gminy Czosnów ze wskazaniem obszarów i obiektów o szczególnym znaczeniu	21
5.2.1. Charakterystyka gminy	21
5.2.2. Rys historyczny Gminy Czosnów	22
5.3. Krajobraz kulturowy gminy.....	23
5.3.1. Dziedzictwo materialne – najcenniejsze obiekty zabytkowe z terenu Gminy Czosnów	23
5.3.1.1. Dziedzictwo osadnictwa olęderskiego i menonickiego	23
5.3.1.2. Obiekty sakralne i sepulkralne	27
5.3.1.3. Miejsca pamięci narodowej	29
5.3.1.4. Dziedzictwo militarne: Twierdza Modlin i Przedmoście Kazińskie	31
5.4. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych.....	35
5.5. Dziedzictwo niematerialne	36
5.6. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	38
5.6.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków	39
5.6.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków	41
5.6.3. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego	41
5.7. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków.....	42
5.7.1. Stanowiska archeologiczne w gminnej ewidencji zabytków.....	43
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy – analiza SWOT.....	45
7. Założenia programowe oraz zasady oceny realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami.....	47
8. Instrumentarium realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami	50
9. Źródła finansowania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami.....	51
9.1. Dotacje.....	52
9.2. Źródła zewnętrznego finansowania – krajowe	55
9.2.1. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego	57
9.3. Źródła zewnętrznego finansowania – pozostałe.....	58
10. Bibliografia.....	60

11. Spis tabel i rysunków.....	61
12. Załączniki	61

1. Wstęp

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Czosnów na lata 2026-2029 (zwany dalej GPOnZ) stanowić będzie element polityki samorządowej, pozwalający na podejmowanie zaplanowanych działań dotyczących inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. Jako materiał bazowy może być wykorzystywany przez środowiska badawcze i naukowe, właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych oraz osoby zainteresowane kulturą i dziedzictwem kulturowym. Opracowanie służyć będzie rozwojowi gminy poprzez dążenie do poprawy stanu zachowania zabytków, eksponowania walorów krajobrazu kulturowego, wykorzystania zabytków na potrzeby społeczne, gospodarcze i edukacyjne.

W GPOnZ wskazano działania skierowane na poprawę stanu zabytków, ich adaptację i rewitalizację oraz zwiększenie dostępności do nich mieszkańców i turystów. Dokument uwzględnia uwarunkowania prawne, zewnętrzne oraz wewnętrzne w zakresie ochrony materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Wskazane w nim kierunki działania, tzw. priorytety, szczegółowo opisują zakres oraz cel danego zamierzenia. Realizacja celów zawartych w GPOnZ poprawi w lokalnej społeczności świadomość wspólnoty kulturowej, wzmocni lokalne wartości oraz wspólne korzenie.

W dokumencie określono również źródła finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach wraz z ich otoczeniem. Finansowanie może odbywać się ze źródeł publicznych (np. budżet państwa, budżet własny gminy, budżet jednostek samorządowych – powiatu i województwa, środki unijne, inne źródła zagraniczne), a także ze źródeł prywatnych (osób fizycznych, organizacji pozarządowych – stowarzyszeń, fundacji, osób prawnych itp.).

2. Podstawa prawna opracowania Gminnego programu opieki nad zabytkami

Podstawę prawną opracowania GPOnZ stanowi ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 z późn. zm.), która mówi o obowiązku sporządzania przez samorządy wojewódzkie, powiatowe oraz gminne na okres czterech lat programu opieki nad zabytkami.

W świetle ustawy, ochrona zabytków to aktywność administracji publicznej, która ma na celu stworzenie sprzyjających okoliczności prawnych, finansowych i organizacyjnych służących zachowaniu, zagospodarowaniu i utrzymaniu zabytków, zapobieganie zagrożeniom, niszczeniu, niewłaściwemu użytkowaniu, uszczupleniu zasobów zabytków, a także kontroli stanu zachowania i przeznaczenia zabytków oraz uwzględnianie tych zadań w kształtowaniu polityki planistycznej i środowiskowej. Terminem „opieka nad zabytkami” ustawa obejmuje działania właścicieli zabytków, które tworzą warunki dla naukowego badania zabytków, prowadzenia przy nich prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, zabezpieczenia i utrzymania ich samych oraz ich otoczenia w jak najlepszym stanie oraz popularyzowania i upowszechniania wiedzy o nich. W ustawie określono kwestie związane z ochroną i zarządzaniem dziedzictwem kulturowym, a szczególnie zagadnienia tworzenia krajowego programu ochrony i opieki nad zabytkami, organizację organów ochrony zabytków (zadania i kompetencje w zakresie ochrony zabytków wykonuje Generalny Konserwator Zabytków w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego oraz wojewódzcy konserwatorzy zabytków działający w imieniu wojewodów), zakres i formy ochrony zabytków którymi są: wpisanie do rejestru zabytków, wpisanie na Listę Skarbów Dziedzictwa, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego oraz ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustalaniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego, a także zasady finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Zapisy ww. ustawy, zwłaszcza

w punktach dotyczących form ochrony zabytków, są komplementarne do zapisów ustaw o samorządzie terytorialnym (o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz o ochronie przyrody). Ponadto ustawa precyzuje zakres zadań dotyczących ochrony zabytków i opieki nad nimi administracji samorządu gminnego i powiatowego.

Art. 87 ust. 2 cytowanej ustawy wyznacza cele opracowania GPOnZ, w szczególności są to:

1. Uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej.
2. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania.
3. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego.
4. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami.
5. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków.
6. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

Zabytki zostały objęte w Polsce ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela. Znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju cywilizacyjnego oraz zadania państwa w zakresie jego ochrony określają artykuły 5 i 6 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Określenie konstytucyjnego obowiązku państwa wraz z podziałem kompetencji na poszczególne organy administracji publicznej i instytucje państwowe następuje na poziomie ustawodawstwa zwykłego.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r., która zastąpiła ustawę o ochronie dóbr kultury z 1962 r., powiązała ochronę zabytków z ochroną szeroko pojmowanego dziedzictwa kulturowego, umieszczając to zagadnienie w kontekście polskiego uczestnictwa w kulturze i historii całej Europy. Nowe prawo zostało dostosowane do zasad obowiązujących w Unii Europejskiej.

Obowiązujące uregulowania prawne, dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zostały zawarte w:

• **Konstytucji RP** (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. – Dz. U. z 1997 r. Nr 78 poz. 483 z późn. zm.) w przepisach:

– **Art. 5:** „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”.

– **Art. 6 ust. 1:** „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”; **ust. 2:** „Rzeczpospolita Polska udziela pomocy Polakom zamieszkającym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym”.

– **Art. 86:** „Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa”.

• **Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 z późn. zm.), która jest głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce. Przy opracowaniu programu opieki nad zabytkami należy uwzględnić przepisy tej ustawy, takie jak:

– **Art. 3**, który definiuje podstawowe określenia użyte w ustawie: zabytek, zabytek nieruchomy, zabytek ruchomy, zabytek archeologiczny, instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami, prace konserwatorskie, prace restauratorskie, roboty budowlane, badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne, historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny, historyczny zespół budowlany, krajobraz kulturowy, otoczenie zabytku.

W tym miejscu należy wyjaśnić pojęcie zabytku. Zabytek jest to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, które są dziełem człowieka lub związane są z jego działalnością. Stanowią one świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

– **Art. 4**, który objaśnia, że ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie; zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków; udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków; przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków; uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”.

– **Art. 5**, który określa, w sposób otwarty, kwestię opieki nad zabytkami: „opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków: naukowego badania i dokumentowania zabytku; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury”.

– **Art. 6**, który klasyfikuje w układzie rzeczowym przedmioty ochrony i zarazem stanowi szczegółową definicję zabytku:

„1. Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:

- a) krajobrazami kulturowymi,
- b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- c) dziełami architektury i budownictwa,
- d) dziełami budownictwa obronnego,
- e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- f) cmentarzami,
- g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

2) zabytki ruchome będące, w szczególności:

- a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,

- d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
 - e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (...),
 - f) instrumentami muzycznymi,
 - g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
 - h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:
- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
 - b) cmentarzyskami,
 - c) kurhanami,
 - d) relikami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.
2. Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

– **Art. 7**, który określa formy ochrony zabytków:

- 1) wpis do rejestru zabytków.

Rejestr zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. Do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku. Wpis do rejestru historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołu zabytków nieruchomych. Wpisanie zabytku nieruchomego do rejestru ujawnia się w księdze wieczystej danej nieruchomości na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie decyzji o wpisie do rejestru tego zabytku. Wpisy do rejestru są wolne od opłat (art. 9). Skreślenie z rejestru zabytków następuje na wniosek właściciela zabytku lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy, lub z urzędu, na podstawie decyzji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (art. 13). Na podstawie tej decyzji wojewódzki konserwator zabytków występuje z wnioskiem o wykreślenie wpisu z księgi wieczystej i z katastru nieruchomości. Informacja o skreśleniu ogłaszana jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Wykreślenia wolne są od opłat (art. 14). Zabytek ruchomy wpisuje się do rejestru na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków – na wniosek właściciela tego zabytku (art. 10). Wojewódzki konserwator zabytków może wydać decyzję o wpisie z urzędu – w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywieżenia zabytku za granicę.

- 1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;

- 2) uznanie za pomnik historii;

- 3) utworzenie parku kulturowego;

- 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

– **Art. 16 ust. 1**: „Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej”.

– **Art. 17**, który określa zakazy i ograniczenia na terenie parku kulturowego dotyczące: prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej; zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych; umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1; zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury; składowania lub magazynowania odpadów.

– **Art. 18**: „1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy określaniu ustaleń strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, strategii rozwoju ponadlokalnego, planów ogólnych gmin, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów odbudowy albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

2. Określając ustalenia strategii, analiz, planów i studiów, o których mowa w ust. 1, w szczególności:

- 1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.”

– **Art. 19**: „1. Określając ustalenia planu ogólnego gminy, miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowego planu odbudowy, uwzględnia się w szczególności ochronę zabytków nieruchomych:

- 1) objętych formami ochrony, o których mowa w art. 7, wraz z ich otoczeniem;
- 2) ujętych w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków.

1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

1b. W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

- 1) ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) ochronę zabytków nieruchomych, innych niż wymienione w pkt 1, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- 3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.

2. W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się przy określaniu ustaleń planów, o których mowa w ust. 1.

3. W miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.”

– **Art. 20**, który mówi o konieczności uzgadniania projektów i zmian planów zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenów.

– **Art. 21:** „Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy”.

– **Art. 22:** „1. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.

2. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

3. Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

4. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

5. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;

2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków.

3)* inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

**Utracił moc z dniem 18.05.2023 r. w zakresie, w jakim ogranicza prawo własności nieruchomości przez dopuszczenie ujęcia nieruchomości jako zabytku nieruchomego w gminnej ewidencji zabytków, bez zapewnienia właścicielowi gwarancji ochrony prawnej przez dokonaniem takiego ograniczenia, na podstawie wyroku TK z dnia 11 maja 2023 r. sygn. akt P 12/18 (Dz. U. poz. 951).*

6. Właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych”.

– **Art. 81:** „1. W trybie określonym odrębnymi przepisami dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków może być udzielona przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

2. Dotacja, w zakresie określonym w art. 77, może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie przez wnioskodawcę prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków.”

– **Art. 89,** który wskazuje, że „organami ochrony zabytków są:

1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;

2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków”.

• **Ustawie z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym** (Dz. U. z 2025 r. poz. 1153), gdzie w art. 7 ust. 1 pkt 9 zostały określone zadania własne gminy: „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy (...) kultury (...) oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”. Pośrednio do ochrony zabytków odnoszą się zadania obejmujące kwestie: ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej, gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego, bibliotek gminnych i innych instytucji kultury, kultury fizycznej i turystyki, zieleni gminnej i zadrzewień, cmentarzy gminnych, utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych, promocji gminy.

Istotne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami znajdują się w innych obowiązujących ustawach i rozporządzeniach, w tym w:

- **Ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym** (Dz. U z 2024 r., poz. 1130 z późn. zm.).

Od dnia 24 września 2023 r. obowiązuje zmiana ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Głównym celem reformy jest zwiększenie elastyczności i integralności systemu planowania, uproszczenie procedur oraz poprawa ładu przestrzennego w kraju. Dlatego wprowadzone zostały nowe narzędzia – plan ogólny a także zintegrowany plan inwestycyjny. Zmieniają się też zasady wydawania decyzji o warunkach zabudowy.

Plan ogólny, który docelowo zastąpi dotychczasowe studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, ma charakter aktu prawa miejscowego, co oznacza, że zawarte w nim ustalenia są wiążące dla organów gminy na etapie procedowania planów miejscowych oraz w procesie wydawania decyzji o warunkach zabudowy. Plan ogólny uchwała się obligatoryjnie dla całego obszaru gminy.

Każda gmina jest zobowiązana do uchwalenia takiego planu najpóźniej do 30 czerwca 2026 r. Założeniem ustawodawcy jest wprowadzenie określonej, przejrzystej struktury takiego dokumentu przy zachowaniu jego zwartej formy, czytelnej dla każdego odbiorcy. W planie ogólnym będą musiały znaleźć się dwa obligatoryjne elementy tj.: strefy planistyczne i gminne standardy urbanistyczne. Gmina będzie mogła ponadto fakultatywnie określić obszary uzupełnienia zabudowy oraz obszary zabudowy śródmiejskiej.

Znowelizowane przepisy przewidują także uproszczony tryb uchwalenia albo zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Będzie to możliwe tylko w ściśle określonych w ustawie przypadkach. Postępowanie uproszczone będzie zatem wyjątkiem od reguły – zasadniczo ma być ono wykonywane przy dokonywaniu zmian w planach już uchwalonych a nie przy uchwalaniu nowych planów.

- **Ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane** (Dz. U. z 2025 r. poz. 418);
- **Ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska** (Dz. U. z 2025 r. poz. 647);
- **Ustawie z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody** (Dz. U. z 2024 r. poz. 1478 z późn. zm.);
- **Ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami** (Dz. U. z 2024 r. poz. 1145 z późn. zm.);
- **Ustawie z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej** (Dz. U. z 2024 r. poz. 87);
- **Ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie** (Dz. U. z 2025 r. poz. 1338);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków** (Dz. U. z 2021 r. poz. 81);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem** (Dz. U. z 2021 r. poz. 56);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2023 r. poz. 2425);

- Rozporządzeniu Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 16 kwietnia 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz. U. z 2021 r., poz. 731);
- Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz. U. z 2004 r. Nr 124, poz. 1304 z późn. zm.) ze zmianą Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 3 lutego 2006 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz. U. z 2006 r. Nr 24 poz. 181);
- Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz. U. z 2004 r. Nr 212, poz. 2153);
- Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Dz. U. z 2004 r. Nr 30, poz. 259);
- Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę (Dz. U. z 2011 r. Nr 89, poz. 510);
- Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (Dz. U. z 2004 r. Nr 71, poz. 650).

Zasady ochrony zabytków znajdujących się w muzeach i bibliotekach zostały określone w:

- Ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. z 2022 r. poz. 385);
- Ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2022 r. poz. 2393).

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

GPOnZ odwołuje się do dokumentów, które połączono na trzech poziomach: ogólnokrajowym, regionalnym (wojewódzkim) oraz lokalnym.

GPOnZ w swoich działaniach programowych nawiązuje do polityki krajowej szczególnie w zakresie poprawy stanu zabytków poprzez przekazywanie środków z budżetu gminy, wykorzystywania dziedzictwa kulturowego w promocji gminy, poprawy przepływu informacji pomiędzy gminą, organami ochrony zabytków oraz mieszkańcami, a także udostępnianiem informacji o zasobie zabytkowym gminy. Ważnym elementem jest również wspieranie działań z zakresu utrzymywania lokalnych tradycji kulturowych oraz wprowadzenie elementów lokalnego dziedzictwa do procesu edukacji oraz działań kulturalnych.

GPOnZ zbieżny jest ze strategicznymi celami państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Cele te wymienione są w następujących dokumentach:

• Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026 został przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 8 grudnia 2023 r.

Dokument ten wyznacza kierunki działań administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Opracowany został w Departamencie Ochrony Zabytków MKiDN na użytek generalnego konserwatora zabytków.

Program ma na celu realizację przepisu art. 84 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Jest głównym dokumentem strategicznym niezbędnym do realizacji ochrony zabytków i opieki

nad zabytkami, zainicjowanym i opracowanym przez ministra do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów.

Celem programu jest zapewnienie efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami poprzez m.in. ochronę i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości, podnoszenie wiedzy o zasobach zabytkowych kraju, cyfryzację i podniesienie jakości prowadzonych postępowań administracyjnych, a także zwiększenie zastosowania nowych technologii.

Najważniejsze cele programu:

Ochrona i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości poprzez m.in.:

- model i system wartościowania zabytków;
- plany zarządzania dla pomników historii;
- wsparcie procesu tworzenia planów ochrony parków kulturowych;
- system bezpieczeństwa zabytków;
- projektowanie konserwatorskie.

Cyfryzacja i podniesienie jakości prowadzenia postępowań administracyjnych poprzez m.in.:

- cyfryzację procesu inwestycyjno-budowlanego w zakresie ochrony zabytków;
- opracowanie i realizację programu szkoleń specjalistycznych dla pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków.

Zwiększenie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków poprzez m.in.:

- wdrożenie i rozwój programu wsparcia zarządzania dziedzictwem archeologicznym (AZP+);
- digitalizację i udostępnianie zasobu archiwalnego;
- rozwój portalu zabytek.pl.

Edukacja i podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego poprzez m.in.:

- włączenie edukacji ochrony zabytków do programów nauczania w szkołach;
- kampanie społeczno-edukacyjne dotyczące zagrożeń dla dziedzictwa kulturowego;
- wsparcie merytoryczne służb mundurowych oraz organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących przestępczości przeciwko zabytkom.

Wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych poprzez m.in.:

- wsparcie procesu tworzenia gminnych programów opieki nad zabytkami;
- warsztaty konserwatorskie – praktyka prac konserwatorskich;
- wzmacnianie kompetencji zawodów rzemieślniczych;
- inwestycje w obiektach zabytkowych – szkolenia dla samorządów.

• Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) zwana SOR została przyjęta Uchwałą Nr 8 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r. Jest to aktualizacja Strategii Rozwoju Kraju 2020 przyjętej Uchwałą Nr 157 Rady Ministrów z dnia 25 września 2012 r.

SOR jest strategicznym instrumentem zarządzania polityką rozwoju realizowaną przez instytucje państwa, która określa wskaźniki ich realizacji, wskazuje sposób ich osiągnięcia oraz określa najważniejsze projekty służące realizacji celów SOR.

Zadania powiązane z obszarem ochrony zabytków zostały uwzględnione w następujących obszarach:

1) Obszar e-państwo – kierunek interwencji:

1. Budowa i rozwój e-administracji – orientacja administracji państwa na usługi cyfrowe.

Wyznaczony projekt strategiczny:

Digitalizacja i rozwój kultury cyfrowej – kontynuacja procesów związanych z digitalizacją, przechowywaniem i udostępnianiem różnego typu zasobów dziedzictwa cyfrowego w Polsce (muzealnych, bibliotecznych, archiwalnych, audiowizualnych i zabytków), w tym do celów ponownego wykorzystywania, w ramach którego digitalizację należy rozumieć jako nowoczesną formę konserwacji i zabezpieczania najcenniejszych zasobów kultury.

2) Kapitał ludzki i społeczny – kierunek interwencji:

4. Wzmocnienie roli kultury dla rozwoju gospodarczego i spójności społecznej.

Działania do 2030 r.:

- Ochrona i promocja dziedzictwa narodowego – wykorzystanie potencjału dziedzictwa dla wzmocnienia kapitału społecznego oraz poczucia tożsamości i wspólnoty; inwestycje w dziedzictwo narodowe (dobra kultury, nauki i sztuki, zabytki, rozwój sieci muzeów, wspieranie i promocja dziedzictwa kulturowego wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO).
- Wzmocnianie tożsamości, poczucia wspólnoty i więzi międzypokoleniowych, poprzez uczestnictwo i zwiększanie dostępu do instytucji i dzieł kultury na wszystkich poziomach funkcjonowania wspólnoty (lokalnym, regionalnym, narodowym), likwidacja „białych plam” w dostępie do kultury.

• **Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030**

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030 zwana SRKS została przyjęta Uchwałą Nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r. To kontynuacja i aktualizacja Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020. SRKS jest jednym z instrumentów realizacji Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju.

Głównym celem SRKS jest wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków. Realizacja tego celu odbywa się przez wdrażanie kierunków interwencji zaplanowanych do realizacji w trzech zasadniczych obszarach, których kluczowe znaczenie znajduje również odzwierciedlenie w nowym podtytule SRKS: współdziałanie, kultura, kreatywność. Są to:

- obszar 1: Współdziałanie – społeczeństwo obywatelskie,
- obszar 2: Kultura – tożsamość i postawy obywatelskie,
- obszar 3: Kreatywność – potencjał kulturowy i kreatywny.

Pełniejszego wykorzystania wymaga wpływ wybranych zasobów i narzędzi z obszaru kultury i dziedzictwa narodowego na poziom kapitału społecznego, m.in. w wymiarze budowania tożsamości i kształtowania postaw obywatelskich. Wydarzenia, inicjatywy i zasoby o charakterze kulturalnym mogą wzmocniać poczucie wspólnoty i tożsamości, cementować środowiska lokalne, stwarzać przestrzeń do poszukiwań i inspiracji oraz stanowić miejsce spotkań dla różnych grup wiekowych i zawodowych. Niski poziom kapitału społecznego oraz podziały społeczne utrudniają budowanie wspólnoty państwowej, a także wpływają na osłabienie więzi z państwem i jego instytucjami.

Znaczenie kultury dla rozwoju i jakości kapitału społecznego jest wieloaspektowe. Z jednej strony warunkuje ona zachowania i postawy, ustanawia kody i sposoby komunikowania oraz organizacji społeczeństwa, z drugiej zaś stanowi zasób materialnych i niematerialnych dóbr, które tworzą fundament tożsamości i spoiwo społeczności. Potencjał kulturowy determinuje więc w istotnym zakresie sposoby podejmowania decyzji, umożliwia budowanie atmosfery otwartości i wzajemnego zaufania. Dziedzictwo kulturowe, umożliwiając budowanie i utrwalanie wspólnej tożsamości, jest kluczowym elementem potencjału kulturowego i stanowi bezcenny zasób, który powinien być wykorzystany dla obecnego i przyszłego rozwoju.

Głównym celem SRKS jest wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków.

Projekt zakłada trzy cele szczegółowe Strategii, które obejmują:

1. Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne poprzez: usprawnienie mechanizmów wspierania i współpracy instytucji publicznych z obywatelami, rozwój i wzmocnianie zorganizowanych form aktywności obywatelskiej.
2. Wzmocnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich poprzez: tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmocnienia uczestnictwa w kulturze, ochronę dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury, digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury, umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę, wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą.

3. Wzmocnienie rozwoju społeczno-gospodarczego kraju przez sektory kultury i kreatywne poprzez: wzrost udziału sektorów kreatywnych w rozwoju gospodarczym kraju, rozwój kompetencji zawodowych na potrzeby branż kreatywnych, wzmocnienie potencjału kreatywnego społeczeństwa.

W ramach celu szczegółowego 2 SRKS wyróżniono ponadto następujące priorytety:

- 2.1. Tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze.
- 2.2. Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury.
- 2.3. Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury.
- 2.4. Umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę.
- 2.5. Wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą.

Poniżej zostały przedstawione projekty, które związane są pośrednio z ochroną dziedzictwa kulturowego oraz których okres realizacji wykracza poza 2021 r. Projekty strategiczne SOR przypisane do zakresu interwencji SRKS:

- Narodowy Program Wspierania Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego – program obejmujący takie działania, jak: rozwój instytucji dialogu obywatelskiego, zniesienie barier rozwojowych dla organizacji społeczeństwa obywatelskiego, reformę systemu finansowania organizacji przez państwo, edukację obywatelską i historyczną oraz rozwój wolontariatu;
- Niepodległa – program budowania kapitału społecznego i wspólnoty obywatelskiej, zogniskowany wokół obchodów 100. rocznicy odzyskania niepodległości Polski, obejmujący m.in. kształtowanie postaw patriotycznych, budowanie pamięci zbiorowej i spójnego wizerunku Polski, włączanie obywateli do działania na rzecz dobra wspólnego;
- Pakiet dla Przemysłów Kreatywnych – ukierunkowany na wsparcie innowacyjnych produktów sektorów kultury i kreatywnych. Pakiet umożliwi budowanie przewagi konkurencyjnej w sektorze i przeciwdziała odplywowi kapitału kreatywnego. Proponowane działania obejmują m.in. wprowadzenie zachęt dla realizacji produkcji audiowizualnych w Polsce, wprowadzenie wakacji podatkowych dla firm z sektora kreatywnego, ustanowienie tzw. szybkiej ścieżki podatkowej dla międzynarodowych produkcji z segmentu audiowizualnego;
- Program Klub – program wspierający działalność klubów sportowych (skierowaną do dzieci i młodzieży), które stanowią lokalne centra aktywności społecznej oraz są miejscem aktywnego spędzania czasu, budowania więzi społecznych i rozwijania kompetencji, takich jak umiejętność pracy w grupie, wytrwałość czy pracowitość;
- Rozwój Czytelnictwa – projekt ma na celu poprawę stanu czytelnictwa w Polsce poprzez wzmacnianie roli bibliotek publicznych, szkolnych i pedagogicznych jako lokalnych ośrodków życia społecznego stanowiących centrum dostępu do kultury i wiedzy.

Wypracowana lista projektów strategicznych SRKS obejmuje m.in.:

- Rozwój turystyki kulturowej – projekt ma na celu realizację działań systemowych dotyczących zabytków znajdujących się na szlakach kulturowych i uznanych za Pomniki Historii, w tym dofinansowanie prac konserwatorskich oraz projektów wspierających proces upowszechniania dziedzictwa kulturowego i jego wartości, a także aktywizujących zaangażowanie społeczne w proces ochrony i opieki nad zabytkami. Celem projektu jest stymulowanie rozwoju społeczno-gospodarczego poprzez wzrost atrakcyjności turystycznej opartej na zasobach kulturowych.

4.2. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

Przy sporządzaniu GPOnZ omówiono uwarunkowania zewnętrzne ochrony zasobów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Gminy Czosnów wynikające z dokumentów na poziomie:

- wojewódzkim: Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2022-2025, Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego 2030+. Innowacyjne Mazowsze, Plan zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego;
- powiatowym: Strategia Rozwoju Powiatu Nowodworskiego na lata 2015-2030.

GPOnZ jest zgodny z celami, zasadami i kierunkami wyznaczonymi ww. dokumentach.

• Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2022-2025

Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2022-2025 został przyjęty Uchwałą Nr 1721/267/21 Zarządu Województwa Mazowieckiego z dnia 26 października 2021 r.

Jest to podstawowy dokument służący inicjowaniu, wspieraniu oraz koordynowaniu prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechnianiu i promowaniu dziedzictwa kulturowego przez jednostki samorządu terytorialnego.

W Programie wyznaczono obszary strategiczne oraz zdefiniowano trzy problemy kluczowe. W odpowiedzi na zdiagnozowane kluczowe problemy wyznacza się trzy OBSZARY STRATEGICZNE (obszary koncentracji działań), w których będą lokowane propozycje rozwiązań tych problemów, a więc – poszczególne cele strategiczne i przedsięwzięcia służące realizacji tych celów.

KLUCZOWY PROBLEM:	OBSZAR STRATEGICZNY
Niewystarczająca świadomość wartości dziedzictwa wśród interesariuszy, niewłaściwe postawy interesariuszy wobec dziedzictwa. Edukacja kształtująca świadomość i postawy	Edukacja kształtująca świadomość i postawy
Potrzeba dalszej optymalizacji dostępu do środków finansowych na opiekę nad zabytkami	Optymalizacja systemu dostępu do środków
Potrzeba dalszego doskonalenia narzędzi działania w zakresie opieki nad zabytkami	Wypracowanie skutecznych narzędzi działania

Obszar strategiczny A: Edukacja kształtująca świadomość i postawy.

Cel A.1. Wsparcie edukacyjne samorządów lokalnych i właścicieli zabytków.

Przedsięwzięcie A.1.1. Mazowieckie Forum Dziedzictwa (MFD).

Przedsięwzięcie A.1.2. Dziedzictwo niematerialne – na krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego – kontynuacja.

Przedsięwzięcie A.1.3. Konkurs „Renowacja Roku Zabytków Mazowsza” – kontynuacja.

Cel A.2. Kształtowanie postawy zainteresowania dziedzictwem.

Przedsięwzięcie A.2.1. „Odkrywamy nasze dziedzictwo” – coroczny konkurs fotograficzny – kontynuacja.

Przedsięwzięcie A.2.2. Tożsamość lokalna – wartość unikalna (kontynuacja w nowej formie).

Obszar strategiczny B. Optymalizacja systemu dostępu do środków.

Cel strategiczny B.1. Zoptymalizowanie systemu dotacji wojewódzkich.

Przedsięwzięcie B.1.1. Dotacje do prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy obiektach zabytkowych – kontynuacja.

Cel strategiczny B.2. Dbłość o zabytki własne województwa.

Przedsięwzięcie B.2.1. Finansowanie prac przy obiektach zabytkowych, których właścicielem jest Samorząd Województwa Mazowieckiego – kontynuacja.

Obszar strategiczny C. Skuteczne narzędzia działania.

Cel strategiczny C.1. Ograniczanie ryzyka utraty najbardziej zagrożonych elementów dziedzictwa

Przedsięwzięcie. C.1.1. Dokumentacja zabytków architektury XX wieku województwa mazowieckiego.

Przedsięwzięcie C.1.2. Inwentaryzacja i wyodrębnienie typów zabudowy drewnianej województwa – kontynuacja

Przedsięwzięcie C.1.3. Konkurs „Dom w krajobrazie” – kontynuacja.

Przedsięwzięcie C.1.4. Nasza żywa tradycja – kontynuacja.

Cel strategiczny C.2. Wzmocnienie potencjału promocyjnego zabytków.

Przedsięwzięcie C.2.1. Tworzyć system promocji mazowieckiego dziedzictwa w serwisach internetowych.

Przedsięwzięcie C.2.2. Mazowieckie konserwacje.

Przedsięwzięcie C.2.3. Mazowiecki System Informacji Przestrzennej – Zabytki.

• Strategia rozwoju województwa mazowieckiego 2030+. Innowacyjne Mazowsze

Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego 2030+. Innowacyjne Mazowsze została przyjęta Uchwałą Nr 72/22 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 24 maja 2022 r. Strategia jest dokumentem, którego zapisy powinny mieć wpływ na kształt przyszłego rozwoju przez określenie długookresowych procesów rozwojowych w regionie.

Za cel główny przyjęto „Zapewnienie wysokiej jakości życia poprzez trwałe i zrównoważony przestrzennie rozwój województwa, służący wzrostowi znaczenia regionu w Europie i na świecie, przy poszanowaniu zasobów środowiska”. Jego realizacja odbywać się będzie poprzez pięć celów strategicznych. Do każdego celu przypisane zostały kierunki działań, z zaznaczeniem kierunków priorytetowych, oraz działania.

W obszarze kultura i dziedzictwo wskazano cel – Mazowsze bogate kulturowo.

Kierunek działania: Ochrona i wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego.

Działania:

- Wspieranie prac konserwatorskich (w tym restauratorskich, renowacyjnych, rewaloryzacyjnych), rewitalizacja obiektów i obszarów zabytkowych oraz kulturowych.
- Adaptacja obiektów zabytkowych do nowych funkcji, w tym kulturalnych, turystycznych i społecznych.
- Inwentaryzacja i digitalizacja zasobów dziedzictwa kulturowego.

Kierunek działania: Wykorzystanie walorów środowiska przyrodniczego, potencjału kulturowego i turystycznego dla rozwoju gospodarczego i promocji województwa.

Działania:

- Zwiększenie atrakcyjności turystycznej w oparciu o walory kulturowe i przyrodnicze.
- Rozwój infrastruktury turystycznej i okołoturystycznej.
- Wspieranie rozwoju różnych form turystyki, produktów oraz wydarzeń turystycznych.
- Wspieranie działalności stowarzyszeń i organizacji, w tym o znaczeniu międzynarodowym.
- Ochrona, pielęgnowanie i promowanie spuścizny kulturowej (materialnej i niematerialnej), w tym podnoszenie świadomości kulturowej.
- Kreowanie ośrodków i kształtowanie regionalnej tożsamości kulturowej.
- Wspieranie i promocja różnorodności kulturowej.
- Wspieranie przedsiębiorczości i współpracy w obszarze kultury, dziedzictwa kulturowego i turystyki.

Kierunek działania: Upowszechnianie kultury i twórczości.

Działania:

- Rozwój infrastruktury kultury, wydarzeń i projektów kulturalnych.
- Wspieranie rozwoju edukacji kulturalnej i artystycznej.
- Wspieranie rozwoju przemysłu kreatywnego.
- Wzmacnianie uczestnictwa w kulturze, w tym poprzez technologię cyfrową (e-kultura, digitalizacja).

Kierunek działania: Kreowanie miast i wsi jako centrów aktywności kulturalnej i turystycznej.

Działania:

- Wspieranie ośrodków miejskich i wiejskich w upowszechnianiu potencjału kultury wraz z rozwojem funkcji turystycznych.
- Promowanie potencjału kulturowego Warszawy.

W Strategii opisano dziedzictwo kulturowe: Województwo mazowieckie wyróżnia się w skali kraju pod względem liczby zabytków objętych formami ochrony, co świadczy o bogactwie dziedzictwa kulturowego. Duża liczba zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (7949) plasuje województwo na drugim miejscu w Polsce, za województwem dolnośląskim. Wyraźną przewagą pod względem liczby zabytków na 10 tys. ha odznacza się region Warszawski stołeczny (61,63), w którym wartość ta jest ponad czterokrotnie wyższa niż w regionie Mazowieckim regionalnym.

Najlepiej zachowanymi zabytkami w województwie są obiekty sakralne. Stanowią one kategorię zabytków, która utrzymuje ciągłość użytkowania zgodnie z ich pierwotną funkcją. Ponadto, ze względu na duże wartości historyczne i artystyczne, zabytki te podlegają szczególnej ochronie i są na bieżąco konserwowane i remontowane.

Województwo zajmuje szóste miejsce w kraju pod względem liczby pomników historii (8) oraz trzecie ze względu na liczbę parków kulturowych (4).

Województwo posiada – nieobjęte formami ochrony zabytków – zasoby kulturowe o szczególnych wartościach historycznych i kulturowych. W procesie budowania tożsamości regionalnej w województwie ważną rolę pełnią ośrodki budowania tożsamości kulturowej. Spośród 41 ośrodków wyróżnionych w województwie, 85% znajduje się w regionie Mazowieckim regionalnym. Szczególną rolę w tym zakresie odgrywają ośrodki związane z wybitnymi postaciami i kultem religijnym, m.in. Żelazowa Wola, Czarnolas, Niepokalanów (Paprotnia) i Góra Kalwaria. Istotnymi elementami potencjału dziedzictwa kulturowego są też miasta historyczne, miasta ogrody (np. Podkowa Leśna), obiekty fortyfikacyjne (np. Twierdza Modlin), a także obiekty poprzemysłowe (np. w Radomiu) i zabytki techniki (np. w Warszawie). Szczególnymi obszarami, zarówno ze względu na wartość, jak i pamięć historyczną, są również miejsca martyrologii, miejsca pamięci oraz cmentarze (w tym zabytkowe).

Dużym zagrożeniem dla przestrzeni kulturowej województwa jest zróżnicowany stan zachowania zabytków. Istotnymi barierami dla zachowania obiektów zabytkowych są m.in.: brak użytkowania, niedostateczne zabezpieczenie, niewystarczająca ilość prac konserwatorskich i środków finansowych oraz nietrwałe budulec (np. obiekty drewniane charakterystyczne dla regionu Mazowieckiego regionalnego). Czynnikiem utrudniającym objęcie odpowiednią ochroną zabytków w województwie jest również ich duże rozproszenie przestrzenne.

Postępująca presja urbanistyczna utrudnia ochronę krajobrazów kulturowych. Proces urbanizacji stwarza zagrożenie dla cennych obszarów kulturowych. Warszawa jest jednym z najbardziej narażonych na presję urbanistyczną miast ze względu na swój dynamiczny rozwój. Ważne w zakresie ochrony różnorodności kulturowej jest podnoszenie świadomości mieszkańców i wykorzystanie potencjału kulturowego dla celów turystycznych.

W Strategii opisano także kulturę i turystykę.

• Plan zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego został przyjęty Uchwałą Nr 22/18 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 19 grudnia 2018 r.

Plan stanowi element systemu planowania przestrzennego i pełni w nim funkcję koordynacyjną między planowaniem krajowym a planowaniem lokalnym. Plan nie jest aktem prawa miejscowego – jest aktem kierownictwa wewnętrznego wiążącego organy i jednostki organizacyjne samorządu województwa.

W Planie wyznaczono ochronę dziedzictwa kulturowego oraz krajobrazu kulturowego. Określono następujące działania:

1. Realizację zadań wskazanych w wojewódzkim programie opieki nad zabytkami.
2. Zachowanie i kreowanie ładu przestrzennego, zachowanie walorów krajobrazu kulturowego oraz kształtowanie pasm przyrodniczo-kulturowych o znaczeniu regionalnym poprzez:
 - przeciwdziałanie negatywnym efektom urbanizacji i rurbanizacji;
 - wzmacnianie przestrzennych walorów obiektów oraz układów przestrzennych (w tym obiektów i obszarów przemysłowych) poprzez rewitalizację, restaurację oraz rekultywację;
 - ochronę, rewitalizację i rewaloryzację obiektów i obszarów historycznych (zwłaszcza architektury drewnianej i przemysłowej, dworskiej, obronnej, dorobku nauki i techniki) w tym zabytków mających znaczenie symboliczne;
 - odbudowę i rekonstrukcję dóbr należących do światowego i krajowego dziedzictwa po zniszczeniu w wyniku konfliktów zbrojnych lub katastrof spowodowanych zagrożeniami naturalnymi;
 - wykorzystanie sieci miast historycznych oraz atrakcji krajobrazowo-architektonicznych m.in. dla wyznaczania szlaków turystyki kulturowej;
 - tworzenie muzeów, w tym Stacji Muzeum, Muzeum Centralnego Okręgu Przemysłowego na terenie dawnej Fabryki Broni oraz Centrum Nauki im. T. Sołtyka w Radomiu;
 - ochronę regionów etnograficznych oraz krain historycznych, jako cennych i charakterystycznych krajobrazów kulturowych, również jako element współpracy oraz rozwoju powiązań z sąsiadującymi województwami.

• Strategia Rozwoju Powiatu Nowodworskiego na lata 2015-2030

Strategia Rozwoju Powiatu Nowodworskiego na lata 2015-2030 została przyjęta Uchwałą Nr XIV/89/2015 Rady Powiatu Nowodworskiego w dniu 30 grudnia 2015 r.

Dokument ten stanowi podstawę do podejmowania decyzji inwestycyjnych, planowania przestrzennego oraz ubiegania się o środki zewnętrzne, w tym fundusze unijne. Jest również narzędziem koordynacji działań różnych podmiotów działających na terenie powiatu.

Strategia koncentruje się na zrównoważonym rozwoju powiatu, uwzględniając aspekty społeczne, gospodarcze i środowiskowe. Główne cele obejmują:

- Wzmacnianie potencjału gospodarczego: wspieranie lokalnych przedsiębiorstw oraz przyciąganie inwestycji.
- Rozwój infrastruktury: modernizacja dróg, rozwój transportu publicznego oraz infrastruktury technicznej.
- Poprawa jakości życia mieszkańców: rozwój usług publicznych, edukacji, kultury i ochrony zdrowia.
- Ochrona środowiska i dziedzictwa kulturowego: zachowanie zasobów naturalnych oraz promocja lokalnej kultury i historii.

W Strategii podkreślono znaczenie dziedzictwa kulturowego jako elementu tożsamości lokalnej oraz potencjału rozwojowego. Zabytki i obiekty historyczne są uznawane za istotne dla kształtowania wizerunku powiatu oraz przyciągania turystów. W związku z tym, strategia zakłada:

- Inwentaryzację i dokumentację obiektów zabytkowych.
- Wspieranie prac konserwatorskich i restauratorskich.
- Promocję dziedzictwa kulturowego wśród mieszkańców i turystów.

Strategia kładzie nacisk na rozwój oferty kulturalnej oraz zwiększenie dostępności do kultury dla mieszkańców powiatu. W tym celu przewiduje:

- Wspieranie działalności instytucji kultury, takich jak biblioteki, domy kultury czy muzea.
- Organizację wydarzeń kulturalnych, festiwali i konkursów.
- Współpracę z organizacjami pozarządowymi i lokalnymi twórcami.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy

Poniżej omówiono obowiązujące dokumenty gminne, które dotyczą dziedzictwa kulturowego:

• Strategia Rozwoju Gminy Czosnów na lata 2015-2025

Strategia Rozwoju Gminy Czosnów na lata 2015-2025 została przyjęta Uchwałą Nr XVI/125/2015 Rady Gminy Czosnów z dnia 30 grudnia 2015 r.

Strategia określa długoterminowe cele i priorytety rozwoju gminy, uwzględniając aspekty społeczne, gospodarcze oraz środowiskowe.

W strategii wymieniono kluczowe obiekty dziedzictwa kulturowego gminy, które stanowią istotny element tożsamości lokalnej oraz potencjał turystyczny, m.in. obiekty fortyfikacyjne Twierdzy Modlin, kościół św. Mikołaja w Łomnej, muzeum – Miejsce Pamięci Palmiry, park podworski w Łomnej Las, objęty strefą ochrony krajobrazu kulturowego. Strategia podkreśla konieczność ochrony tych obiektów oraz ich wykorzystania w celach edukacyjnych i turystycznych.

W dokumencie zwrócono uwagę na znaczenie kultury jako czynnika integrującego społeczność lokalną. Wskazano na potrzebę wspierania inicjatyw kulturalnych, organizowania wydarzeń promujących lokalne dziedzictwo oraz rozwijania infrastruktury kulturalnej. Strategia zaleca również współpracę z organizacjami pozarządowymi i instytucjami kultury w celu realizacji wspólnych projektów.

Strategia wyznacza następujące cele w obszarze dziedzictwa kulturowego:

- Ochrona i konserwacja zabytków oraz miejsc pamięci;
- Promocja lokalnego dziedzictwa kulturowego wśród mieszkańców i turystów;
- Integracja działań kulturalnych z edukacją i turystyką;
- Wspieranie inicjatyw społecznych na rzecz zachowania i upowszechniania dziedzictwa.

• Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Czosnów

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Czosnów zostało przyjęte Uchwałą Nr XVII/161/2012 Rady Gminy Czosnów z dnia 24 lipca 2012 r. Studium było aktualizowane i przyjęte Uchwałą Nr XXXVII/380/2014 Rady Gminy Czosnów z dnia 30 czerwca 2014 r.

Studium jest podstawowym dokumentem dla władz samorządowych gminy, na podstawie którego prowadzona ma być polityka i strategia działań, przede wszystkim w sferze zagospodarowania przestrzennego, ale także w sferze społeczno-gospodarczej i ekologicznej, które bezpośrednio lub pośrednio wpływają na kształtowanie struktury przestrzennej i układu funkcjonalno-przestrzennego. Dokument ten stanowi podstawę polityki przestrzennej gminy i zawiera wytyczne dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego.

W Studium wyznaczono obszary i zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków. Na obszarze gminy ochronie podlegają obiekty i obszary, które wskazuje się do ochrony w ramach następujących form:

- obiekty i tereny wpisane do rejestru zabytków WKZ,
- obiekty i tereny w ewidencji zabytków (ochrona w mpzp),
- stanowiska archeologiczne.

W odniesieniu do obiektów i terenów wpisanych do rejestru zabytków WKZ:

- wszelkie działania prowadzone przy obiektach i terenach wpisanych do rejestru zabytków muszą być prowadzone i uzgodnione zgodnie z przepisami o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami,

- uzgadnianie zamierzeń i działań inwestycyjnych z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, który na wystąpienie właściciela przedstawia zalecenia konserwatorskie,
- uzyskanie pozwolenia WKZ dla działań inwestorskich realizowanych w obiektach i nieruchomościach wpisanych do rejestru zabytków /również dla których wydanie pozwolenia na budowę nie jest wymagane/.

Ustala się objęcie obiektów wpisanych do rejestru zabytków strefami ochrony konserwatorskiej:

- kościoła pw. Św. Mikołaja w Łomnej – strefą A pełnej ochrony konserwatorskiej w granicach terenu kościoła,
- Przyczółka Mostowego Twierdzy Modlin z zespołem obiektów wpisanych do rejestru WKZ – strefą ochrony konserwatorskiej.
- Mauzoleum Walki i Męczeństwa Palmiry – w granicach działki cmentarza.

W odniesieniu do obiektów w ewidencji obowiązuje ochrona obiektów na zasadach określonych w mpzp. Podstawą do ochrony zabytków powinno być sporządzenie i prowadzenie gminnej ewidencji zabytków. W gminie to:

1. Forty i magazyny amunicyjne:

- wskazane utrzymanie funkcji kulturowych, oznakowanie i wytyczenie oznakowanego szlaku turystycznego łączącego w/w obiekty,
- w przypadku wprowadzania nowych inwestycji przywrócenie profili i narysów ziemnych w celu ich uczynienia i przywrócenia pierwotnego wyglądu obiektów,
- zakaz wprowadzania nowych podziałów terenu,
- rewaloryzacja zieleni w tym wycięcie samosiejek,
- zabezpieczenie elementów konstrukcyjnych, niezbędna konserwacja obiektów.

2. Park w Łomnej:

- zachowanie układu przestrzennego z cennym drzewostanem, rewaloryzacja,
- ochrona kaplicy grobowej Trębickich,
- objęcie ochroną parku z przyległymi jeziorami,
- zachowanie widoku w kierunku północnym na łąki i zielen nadwiślańską.

3. Cmentarz parafialny w Łomnej i cmentarz menonicki:

- ochrona poprzez sposób zagospodarowania umożliwiający zachowanie i właściwą ekspozycję.

Uszczegółowienie zasad ochrony obiektów zabytkowych i ich otoczenia (np. zachowanie ekspozycji, wyznaczenie osi widokowych nastąpi na etapie sporządzania miejscowych. Ilość obiektów zabytkowych na skutek nowych ustaleń lub uzupełnień ewidencji gminnej może w przyszłości ulec zmianie.

Ponadto ustala się zachowanie i ochronę miejsc pamięci narodowej i kapliczek przydrożnych. W odniesieniu do wsi tzw. holenderskich inaczej „olęderskich” wskazana jest ochrona historycznego układu dróg i parcelacji oraz siedlisk dawnych „olędów”.

W Gminie Czosnów brak jest wartościowych obiektów dóbr kultury współczesnej.

Zaleca się alternatywne rozwiązanie komunikacyjne zjazdu z drogi krajowej (węzeł Błonie) z przesunięciem projektowanej drogi w stronę jeziora oraz zmianę jej łuku, gdyż występuje kolizja z terenami magazynów amunicyjnych „Ordona” (w ewidencji zabytków) związanych z twierdzą Modlin składającymi się z 4 schronów amunicyjnych, komunikacji wewnętrznej i otoczonymi wałem.

W stosunku do objętych ochroną konserwatorską stanowisk archeologicznych:

- wszelkie działania na terenach stanowisk archeologicznych, wiążące się z wykonywaniem robót ziemnych należy poprzedzić badaniami archeologicznymi lub prowadzić je pod nadzorem archeologicznym,
- na terenach stanowisk archeologicznych, do czasu przeprowadzenia na nich badań archeologicznych, obowiązuje zakaz nasypywania lub niwelacji gruntów,
- szczegółowe wytyczne i granice stref ochrony konserwatorskiej dla zabytków archeologicznych będą ustalane na etapie sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego,

- ilość stanowisk oraz zasięgi stref ochrony konserwatorskiej przewidziane do uwzględnienia w planach zagospodarowania przestrzennego, na skutek nowych odkryć, ustaleń lub uzupełniania ewidencji, mogą w następnych latach ulec zmianie.

5.2. Charakterystyka krajobrazu kulturowego Gminy Czosnów ze wskazaniem obszarów i obiektów o szczególnym znaczeniu

5.2.1. Charakterystyka gminy

Gmina Czosnów jest to gmina wiejska usytuowana w powiecie nowodworskim, w centralnej części województwa mazowieckiego. Gmina graniczy: od zachodu z gminą Leoncin, od wschodu z gminą Łomianki od północy z rzeką Wisłą, stanowiącą granicę z gminami: Zakroczym, Nowy Dwór Mazowiecki i Jabłonna, od południa z gminami Izabelin i Leszno. Gmina Czosnów usytuowana jest pomiędzy Kampinoskim Parkiem Narodowym i rzeką Wisłą.

Gmina liczy 33 sołectwa i jedno osiedle. Sieć osadnicza jest bardzo rozdrobniona.

Najważniejszym elementem hydrograficznym gminy jest rzeka Wisła, która stanowi jej wschodnią granicę. Oprócz Wisły, przez teren gminy przepływają mniejsze ciekі wodne, takie jak Kanał Łasica oraz Kanał Zaborowski.

Główną oś gminy stanowi trasa E7, ważna arteria łącząca południową część Polski z wybrzeżem Bałtyku, wzdłuż której lokują się duże firmy polskie i zagraniczne.

Gmina Czosnów charakteryzuje się znacznymi obszarami o wysokich wartościach przyrodniczych. Cały obszar gminy Czosnów został objęty różnymi formami ochrony przyrody. Na terenie gminy znajdują się: park narodowy i jego otulina, rezerwaty przyrody, obszar chronionego krajobrazu, pomniki przyrody oraz europejskie obszary chronione – Natura 2000. 30% ogólnej powierzchni gminy to teren Kampinoskiego Parku Narodowego (KPN), zaś cały jej obszar wchodzi w skład jego otuliny i Warszawskiego Obszaru Chronionego. Gmina jest też ważnym punktem Krajowej Sieci Ekologicznej ECONET - POLSKA. Na terenie Gminy zostały utworzone trzy rezerwaty przyrody: Rуска Kępa, Kępy Kazuńskie i Zakole Zakroczymskie. Ponadto jest 10 pomników przyrody oraz wiele okazów drzew cennych ze względów przyrodniczo-krajobrazowych. W ramach europejskiej sieci ekologicznej Natura 2000 powstały dwa rodzaje terenów: obszary specjalnej ochrony ptaków (OSO) – Dolina Śródkowej Wisły i Puszcza Kampinoska oraz specjalne obszary ochrony siedlisk (SOO) – Puszcza Kampinoska, Forty Modlińskie, Kampinoska Dolina Wisły i Łąki Kazuńskie.

5.2.2. Rys historyczny Gminy Czosnów¹

Tereny dzisiejszej Gminy Czosnów mają bogatą i sięgającą średniowiecza historię, głęboko związaną z rozwojem lokalnych parafii i ośrodków osadniczych. Najstarsze dzieje regionu wiążą się z parafiami w Łomnie i Kazuniu Polskim – to właśnie wokół tych miejscowości koncentrowało się życie duchowe i społeczne ludności przez stulecia.

Najstarszą miejscowością w gminie jest Łomna, o której pierwsze wzmianki pochodzą z 1155 r. Była to wówczas wieś należąca do klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku nad Wisłą. Już wtedy pełniła funkcję ośrodka duszpasterskiego, co świadczy o jej dużym znaczeniu w regionie. W 1461 r. biskup Andrzej Bniński nadał proboszczowi z Łomny dziesięcinę ze wsi Małocice, co dodatkowo potwierdza duchowe i administracyjne znaczenie parafii. Dobra łomneńskie aż do początku XIX w. znajdowały się pod opieką opactwa czerwińskiego – aż do jego kasaty w 1819 r. W 1846 r. zostały zakupione przez Zofię z Rykaczewskich Trębicką, co oznaczało przejście majątku w ręce szlacheckie.

Drugą starą miejscowością jest Kazuń, niegdyś znany jako Kadzom, Kaszom lub Kazom, o którym wspomina się już w dokumentach z 1447 r. Istnieje hipoteza, że wieś mogła zostać założona przez książąt mazowieckich w XIV w. Kazuń był także obszarem kolonizacji olęderskiej – w XVIII w. osadnicy niemieccy i holenderscy zasiedlali tereny zalewowe doliny Wisły (m.in. dzisiejszy Kazuń Nowy i Częstków Mazowiecki), tworząc unikalną kulturę materialną i system melioracyjny.

W skład najstarszych osad należą również Czosnów oraz Łosia Wólka (dawniej znana jako Daćbóg). Szczególnie interesujące są dzieje Czosnowa – niegdyś dużego majątku ziemskiego należącego do rodu Czosnowskich herbu Kolumna, od których wieś wzięła nazwę. Z czasem rozległe dobra zostały podzielone i przeszły w ręce innych właścicieli.

Dużą rolę w historii gminy odegrała również Puszcza Kampinoska, która aż do XVIII w. była niemal bezludna. Dopiero w latach 40. XVIII w. rozpoczęło się intensywne osadnictwo w jej wnętrzu. Pierwszymi mieszkańcami byli tzw. budnicy – ludzie zajmujący się wyrębem lasu oraz działalnością leśno-przemysłową (produkcja węgla drzewnego, smoły, popiołu). Wśród zasiedlonych wówczas wiosek znajdują się m.in. Wiersze, Brzozówka i Krogulec. Później budników zaczęli zastępować rolnicy, co zapoczątkowało trwałe zagospodarowanie tych terenów.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r., Czosnów zyskał nowe znaczenie jako administracyjne centrum lokalne. Powstały tu pierwsze instytucje publiczne – urząd gminy, posterunek Policji Państwowej oraz jednostka Ochotniczej Straży Pożarnej. W ramach upamiętnienia niepodległości mieszkańcy ufundowali pomnik przedstawiający orła zrywającego kajdany. Niestety, po wkroczeniu wojsk niemieckich w 1939 r., pomnik ten został zniszczony.

W czasie II wojny światowej region poniósł znaczne straty materialne i ludnościowe. Pobliska Puszcza Kampinoska była miejscem działalności partyzanckiej – szczególnie w okresie Powstania Warszawskiego, gdy w okolicznych wsiach działały oddziały Armii Krajowej.

Po wojnie, w ramach reform administracyjnych, utworzono Gromadzkie Rady Narodowe (GRN), które pełniły funkcje zarządu terenowego. Gmina Czosnów w obecnym kształcie terytorialnym została powołana w 1974 r., poprzez połączenie trzech GRN: w Czosnowie, Kazuniu Polskim i Sowiej Woli.

W kolejnych dekadach gmina rozwijała się gospodarczo i demograficznie, zachowując przy tym walory krajobrazowe i kulturowe. Bliskość Warszawy, Kampinoskiego Parku Narodowego oraz rozwój infrastruktury drogowej uczyniły z Gminy Czosnów atrakcyjne miejsce do życia i inwestycji.

¹ <https://www.czosnow.pl/asp/historia,7,,1> (data dostępu 17.04.2025 r.)

5.3. Krajobraz kulturowy gminy

Krajobraz kulturowy jest indywidualnym wizerunkiem miejsca, łączącym elementy przyrody, klimatu i ukształtowania terenu oraz zachodzących na tym terenie procesów politycznych, gospodarczych, społecznych i kulturowych, związanych z działalnością człowieka. Ujawnia się poprzez dziedzictwo materialne – kształtujące krajobraz przyrodniczy na przestrzeni dziejów oraz dziedzictwo niematerialne – zwyczaje, przekaz ustny, wiedzę i umiejętności, także związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturową, które są przekazywane z pokolenia na pokolenie i odtwarzane przez ludzi w relacji z ich środowiskiem, historią i stosunkiem do przyrody. Krajobraz kulturowy jest źródłem poczucia tożsamości i ciągłości. Jego ochrona jest najistotniejszym czynnikiem kształtowania tożsamości i osobowości mieszkańców, by mogli identyfikować się ze swoim miastem i siedliskiem oraz zrozumieć jego historię.

5.3.1. Dziedzictwo materialne – najcenniejsze obiekty zabytkowe z terenu Gminy Czosnów

Dziedzictwo materialne Gminy Czosnów to bogaty i złożony krajobraz kulturowy, który obejmuje zarówno relikty dawnych układów osadniczych, architekturę sakralną, sepulkralną, wojskową, jak i pozostałości po tradycjach rolniczo-osadniczych. Wyróżnia się on unikalnym dziedzictwem osadnictwa olęderskiego i menonickiego, obecnością ważnych miejsc pamięci narodowej, a także jedynymi w swoim rodzaju zabytkami fortyfikacyjnymi Twierdzy Modlin.

5.3.1.1. Dziedzictwo osadnictwa olęderskiego i menonickiego

Osadnictwo olęderskie (zwane też holenderskim, od „Holländer” – Niemców i Holendrów wyznania menonickiego i ewangelickiego) obejmowało przybyłych z Niderlandów, Fryzji oraz później z terenu Niemiec rolników-protestantów, którzy zasiedlali nieużytki, tereny zalewowe i trudne obszary rolnicze. Byli to specjaliści od melioracji, gospodarki wodnej i rolnictwa na podmokłych ziemiach. W zamian za osuszenie i zagospodarowanie gruntu otrzymywali wolność wyznania, samorządność wewnętrzną oraz ulgi podatkowe. Osadnictwo to rozwinęło się na Mazowszu głównie w dolinie Wisły i Bugu – naturalnych szlakach kolonizacyjnych i komunikacyjnych.

Gmina Czosnów obejmowała wsie takie jak: Cząstków, Czosnów, Dębina, Kaliszki, Łomna, Palmiry, Sady i Kazuń. Osadnicy tworzący te wsie byli mistrzami w melioracji i zagospodarowywaniu podmokłych terenów, a ich układy przestrzenne oraz elementy architektoniczne zachowały się do dziś w różnym stanie.

Cząstków – (Niemiecki Cząstków – Mapa Kwatermistrzostwa – 1830, Czątkowo – Mapa Chrzanowskiego – 1848). Koloniści holenderscy - mennonici osadzili się we wsi w 1803 r. – zakupili wówczas połowę wystawionej na sprzedaż sołeckiej ziemi i założyli swoją osadę: Niemiecki Cząstków. Kupcami byli: H. Guhr, J. Bartel, P. Frantz, K. Górtz, H. Nickel i P. Korber. W 1827 r. wieś miała 18 domów i 100 mieszkańców, w 1884 r. 13 domów i 417 morgów gruntu.

Dawna wieś rzędowa, obecnie ulicowa, położona na południe od Nowego Kazunia, pomiędzy szosą Warszawa-Gdańsk a korytem rzeki Wisły, na północ od Łomny, z dobrą pszeniczną glebą. Leży na terenie wyniesionym ponad zalewowe łąki znajdujące się w pobliżu Wisły, przez co była chroniona przed zalaniem wodami powodziowymi.

Wieś przekształcona, z całkowicie nową zabudową. Krajobraz właściwy dla kolonizacji holenderskiej zachowany poniżej linii zabudowy, w stronę Wisły. Na miedzach pól widoczne sztuczne nasadzenia wierzby i topoli, stawy i rowy odwadniające, drogi prowadzące w kierunku wału przeciwpowodziowego również obsadzone drzewami.

Czosnów – osadnicy holenderscy osadzeni we wsi ok. 1800 r. Po powstaniu kościuszkowskim właścicielem osady w nagrodę za zasługi wojenne został rosyjski gen. Czosnow. Odsprzedał ją wówczas sześciu mennonitom, m.in. Franzowi Bartelowi, Johannowi Jantzowi i Gerhardowi Nickelowi.

Dawna wieś rzędowa, obecnie ulicowa, położona na południe od Nowego Kazunia, pomiędzy szosą Warszawa-Gdańsk a korytem rzeki Wisły, na północ od Cząstkowa, z żyznymi pszenicznymi glebami. Leży na terenie wyniesionym ponad zalewowe łąki znajdujące się w pobliżu Wisły, przez co była chroniona przed zalaniem wodami powodziowymi.

Wieś przekształcona, z całkowicie nową zabudową. Krajobraz właściwy dla kolonizacji holenderskiej zachowany poniżej linii zabudowy, w stronę Wisły. Na miedzach pól widoczne sztuczne nasadzenia wierzby i topoli, stawy i rowy odwadniające, drogi prowadzące w kierunku wału przeciwpowodziowego również obsadzone drzewami.

Dębina – typowa osada olęderska z zachowanym układem rzędówki, domy ciągnące się wzdłuż drogi, każdy z parcelą w głąb. Dębina została zasiedlona przez Olędrów najprawdopodobniej w drugiej połowie XVIII wieku. Jej lokalizacja – na terenie zalewowym Wisły, w sąsiedztwie licznych rowów, starorzeczy i naturalnych obniżen terenu – była typowa dla tego rodzaju osadnictwa. Osadnicy holenderscy podjęli się osuszenia terenów, budowy systemu kanałów odwadniających oraz zagospodarowania dolinnych łąk i pastwisk.

Charakterystyczną cechą Dębiny, zachowaną do dziś, jest układ przestrzenny wsi rzędowej (rzędówki), w którym zagrody rozmieszczone są równolegle wzdłuż jednej drogi, a działki siedliskowe i pola uprawne ciągną się wąskimi pasami w głąb działek – ku Wiśle lub naturalnym obniżeniom. Każda zagroda była samowystarczalna, z domem mieszkalnym i budynkami gospodarczymi w jednej linii, często połączonymi pod wspólnym dachem – typowym dla architektury olęderskiej.

Kaliszki – wieś Kaliszki, położona w południowo-wschodniej części Gminy Czosnów, na obszarze doliny Wisły, stanowi ważny punkt na mapie osadnictwa olęderskiego (holenderskiego) w regionie nowodworskim. Jej przestrzenny układ, przeszłość kolonizacyjna oraz cechy krajobrazowe i gospodarcze wskazują jednoznacznie na jej olęderski rodowód, sięgający XVIII w. – okresu największego napływu kolonistów niemieckich i niderlandzkich na tereny nadrzeczne Mazowsza.

W przypadku Kaliszek zasiedlenie przez osadników olęderskich miało miejsce prawdopodobnie w 2 połowie XVIII w., w ramach fali kolonizacji doliny Wisły, obejmującej również sąsiednie wsie: Dębinę, Łomnę, Palmiry i Sady. Lokalizacja wsi w pobliżu rozlewisk rzecznych i naturalnych depresji terenu była typowa dla tego typu osad, wymagających rozbudowanego systemu melioracji.

Kaliszki zachowały do dziś układ przestrzenny wsi rzędowej (rzędówki) – charakterystyczny dla kolonii olęderskich. Domy i zagrody rozmieszczone są równolegle wzdłuż głównej drogi, a każda z nich posiada wąską działkę biegnącą w głąb, prostopadle do drogi. Taki układ umożliwiał efektywne gospodarowanie gruntem, zapewniając dostęp do pól uprawnych, łąk i terenów zalewowych każdemu gospodarstwu. Działki były zwykle ogrodzone i podzielone kanałami odwadniającymi, których fragmenty zachowały się do dziś.

Choć większość oryginalnej zabudowy została zastąpiona współczesnymi budynkami, w Kaliszkach wciąż widoczne są relikty zabudowy zagrodowej o genezie olęderskiej. Pojawiają się domy z drewnianymi szczytami, oborami i spichlerzami ustawionymi w jednej linii, a także fragmenty starych drzewostanów gospodarczych, m.in. wierzb głowiastych i lip.

Łomna – położona w południowo-wschodniej części Gminy Czosnów, to jedna z najstarszych wsi regionu, której udokumentowana historia sięga aż XII w. Choć jej początki wiążą się z działalnością duszpasterską i majątkiem klasztornym, to w XVIII i XIX w. obszary przylegające do Łomny – szczególnie tereny dolinne i nadwiślańskie – stały się miejscem intensywnej kolonizacji olęderskiej, trwale wpisując się w krajobraz i tożsamość kulturową tej miejscowości.

Pierwsza wzmianka o Łomnie pochodzi z 1155 r., kiedy wieś została wymieniona jako własność kanoników regularnych z Czerwińska nad Wisłą. Przez wieki pełniła funkcję lokalnego ośrodka parafialnego i gospodarczego. Jednak przełom w układzie osadniczym okolic Łomny nastąpił w XVIII w., gdy władze ziemskie i kościelne zaczęły wprowadzać model kolonizacji olęderskiej – w odpowiedzi na potrzebę zagospodarowania trudno dostępnych, zalewowych terenów w dolinie Wisły.

Na tereny przyległe do Łomny sprowadzano osadników pochodzenia niemieckiego i niderlandzkiego, w tym menonitów i ewangelików. Osiedlano ich na zasadach prawa olęderskiego, które gwarantowało swobodę wyznania, dziedziczne prawo użytkowania ziemi, niskie opłaty i samodzielność w sprawach lokalnych – w zamian za systematyczne osuszanie gruntów, budowę kanałów melioracyjnych i gospodarowanie na trudnych rolniczo terenach.

Palmiry – niewielka wieś położona na południowo-zachodnim skraju Gminy Czosnów, w bezpośrednim sąsiedztwie Puszczy Kampinoskiej i doliny Wisły, znana jest przede wszystkim jako miejsce martyrologii z okresu II wojny światowej. Jednak zanim lasy palmiryjskie stały się świadkiem niemieckich egzekucji, miejscowość ta posiadała długą i wielowarstwową historię, w której istotną rolę odegrało osadnictwo olęderskie – jedna z najważniejszych form kolonizacji wiejskiej w rejonie środkowej Wisły od XVIII w.

Palmiry, położone na styku doliny Wisły i południowej krawędzi Puszczy Kampinoskiej, stanowiły idealne miejsce dla tego typu osadnictwa. Ich przestrzenny rozwój od XVIII w. był wynikiem zarówno lokalnej polityki gospodarczej (potrzeba zagospodarowania terenów leśnych i podmokłych), jak i migracji grup osadniczych w kierunku centralnej Polski.

Pod względem układu przestrzennego Palmiry noszą do dziś cechy typowej wsi rzędowej – charakterystycznej dla kolonii olęderskich. Domy mieszkalne i zabudowania gospodarcze lokowano wzdłuż jednej drogi, a działki rozciągały się równolegle do niej w wąskich, długich pasach – aż do granic dawnych lasów i mokradeł. Dzięki temu każdy gospodarz miał dostęp do różnorodnych typów gruntów: ornych, łąkowych i zalesionych.

Położenie Palmir w pobliżu Puszczy Kampinoskiej wpłynęło na unikalny charakter tej kolonii olęderskiej. Osadnicy nie tylko zagospodarowywali ziemię rolną, ale także korzystali z bogactw leśnych – drewna, paszy, runa leśnego. Część z nich mogła należeć do tzw. budników – specjalnej grupy olędrów zajmujących się gospodarką leśną, przemysłem węglarskim i produkcją smoły. To połączenie rolniczo-leśnego trybu życia tworzyło hybrydowy model osady, który różnił się od typowo nizinnych kolonii w dolinie Wisły.

Z czasem, na przełomie XIX i XX w., Palmiry – podobnie jak inne wsie w regionie – ulegały polonizacji i integracji z otoczeniem. Wzrosła liczba mieszkańców katolickich, a społeczność olęderska powoli traciła odrębność kulturową, zwłaszcza po II wojnie światowej.

Sady – była to wieś założona przez Menonitów w końcu XVIII wieku, składała się z sześciu zagród. Osadnicy zajmowali się uprawą roli i sadownictwem. We wsi również kwitła hodowla krów – mieszkańcy słynęli z wyrobu sera holenderskiego. Znani byli też z wyrobów plecionkarskich, do których wykorzystywali licznie rosnące na ich polach wierzby. Krajobraz kulturowy wsi częściowo przekształcony, najlepiej zachowany w północno-zachodniej części osady. Z istniejących jeszcze do 1995 r. czterech budynków właściwych do osadnictwa holenderskiego zachował się tylko jeden.

W zachodniej części wsi Sady znajduje się cmentarz, w pobliżu zakładu przetwórstwa mięsnego. Zajmuje powierzchnię ok. 800 m², był założony pod koniec XVIII w. Zachowało się na nim niewiele nagrobków. Niektóre z nich noszą daty 1800, 1821, 1838.

Kazuń – był jednym z trzech ośrodków menonickich na Mazowszu (obok Secymina Nowego i Piasków Duchownych). Do Kazunia Menonitów sprowadził w 1764 r. dzierżawca dóbr królewskich wojewoda miński Jan August Hylzen. Kilkanaście rodzin menonickich osiadło w dolinie Wisły, wśród lasów łęgowych, które musieli wykarczować i mokradeł, które należało osuszyć budując system rowów (kanałów) odwadniających. Ziemię przez nich zasiedloną podzielono na 23 rodziny, według liczby osób w rodzinie – większe rodziny dostały większy przydział gruntu. Na uzyskanej w ten sposób ziemi zakładali pola uprawne, sady i łąki. Otaczali je płotami z wierzbowych gałęzi, których zadaniem było hamowanie szybkiego przepływu wody podczas wiosennych i jesiennych wylewów Wisły. Dzięki temu nie przynosiły one większych szkód, a co więcej, były źródłem korzyści w postaci warstwy żyznego mułu rzeczno. W 1795 r. zamieszkiwało tu 15 rodzin (67 osób), w 1827 r. zaś już 41 (314 osób). W 1798 r. powołano we wsi niemiecko-ewangelicką szkołę początkową, do której zaczęło uczęszczać 38 uczniów. W Kazuniu jeszcze w 2 połowie XIX w. żyło kilkuset menonitów, jednak na początku XX w. część wyemigrowała do Stanów Zjednoczonych i Rosji.

Jedna z największych wspólnot mennonickich działała w Kazuniu. W połowie XIX w. liczyła 666 dusz. W 1823 r. wzniesiono tu dom modlitwy, w którym funkcjonowała również szkoła. W 1891 r. został rozebrany z powodu zbyt częstych podtopień, ale rok później budynek odbudowano w innej części miejscowości. Dotrwał on do naszych czasów, choć znajduje się na prywatnej posesji, stąd jego zwiedzanie jest niemożliwe. To prosty drewniany budynek na podmurówce, stojący do dziś przed zakrętem na drodze biegnącej wałem przeciwpowodziowym w stronę starego mostu na Wiśle. W okresie powojennym dom został przebudowany, zlikwidowano salę nabożeństw. Mieścił się w nim urząd gminy, posterunek milicji i szkoła, a obecnie są tu mieszkania. Naprzeciwko zboru, za wałem wiślanym znajduje się zapomniany, cmentarz menonicki. Zdewastowany po 1945 r., porośnięty drzewami i krzewami oraz samosiejkami. Zachowało się kilka nagrobków z piaskowca z napisami w języku niemieckim i motywami dekoracyjnymi (miejsce można rozpoznać po widocznych z daleka okazałych kasztanowcach, posadzonych dawniej dla ozdoby cmentarza). Najciekawsze nagrobki w formie piaskowcowych steli, pochodzą z lat 60. i 70. XIX w.

Charakterystyczne cechy dziedzictwa olęderskiego:

- **zagrody liniowe (rzędówki):** typowym elementem osadnictwa olęderskiego była tzw. rzędówka, czyli wieś o układzie liniowym, w której poszczególne zagrody lokowano wzdłuż jednej drogi lub grobli. Każda z nich miała wydzieloną, wąską, ale długą działkę biegnącą prostopadle do drogi – najczęściej od strony rzeki ku terenom bardziej suchym. Na froncie działki znajdował się dom mieszkalny z zabudowaniami gospodarczymi, a dalej rozciągały się pola uprawne, pastwiska lub łąki. Taki układ ułatwiał gospodarowanie na trudnych, zalewowych terenach, zapewniał równy dostęp do zasobów naturalnych i umożliwiał tworzenie samowystarczalnych gospodarstw.
- **budynki z drewnianymi szczytami i węglami:** tradycyjna architektura olęderska charakteryzowała się prostą, funkcjonalną zabudową drewnianą, często w konstrukcji zrębowej (z bali łączonych na węglach). Szczyty domów – najczęściej zwrócone w stronę drogi – miały ozdobne detale snycerskie: profilowane deski, belki końcowe, rzeźbione wsporniki. Węgły, czyli narożniki budynków, wzmacniano dekoracyjnie, nadając całości charakterystyczny, rustykalny wygląd. Domy te były zazwyczaj parterowe, czasem z użytkowym poddaszem, kryte gontem lub dachówką, z obszernymi gankami i wspólnym dachem nad częścią mieszkalną i gospodarczą.
- **rowy odwadniające jako element systemu melioracyjnego:** jednym z najważniejszych wkładów Olędrow w kształtowanie krajobrazu była umiejętność regulowania stosunków wodnych. W każdej osadzie zakładano system kanałów i rowów odwadniających, które umożliwiały skuteczne zagospodarowanie terenów podmokłych, kontrolę nad wodami gruntowymi i ochronę przed sezonowymi podtopieniami. Rowy te często przebiegały wzdłuż dróg, granic działek i pól, były ręcznie wykopane i utrzymywane przez mieszkańców w ramach wspólnoty sąsiedzkiej. Do dziś wiele z nich funkcjonuje jako rowy melioracyjne i struktury hydrologiczne wpisane w lokalny krajobraz.

- **sady i drzewa gospodarcze jako elementy użytkowe i krajobrazowe:** integralną częścią zagrody olęderskiej był sad owocowy, zakładany zwykle przy domu lub w dalszej części działki. Uprawiano w nich jabłonie, śliwy, wiśnie i grusze – odmiany dostosowane do warunków podmokłych i surowego klimatu dolin rzecznych. Sadownictwo było zarówno źródłem pożywienia, jak i dochodu. Uzupełnieniem sadu były nasadzenia wierzb głowiastych na granicach działek, które wykorzystywano jako surowiec do opału i wyrobu koszy oraz jako element stabilizujący glebę i chroniący przed wiatrem. Dziś stare sady, resztki drzew owocowych i charakterystyczne wierzby są jednym z najbardziej rozpoznawalnych śladów dziedzictwa olęderskiego w krajobrazie.
- **nagrobki z motywami roślinnymi i geometrycznymi:** Olędrzy – jako społeczność ewangelicka lub menonicka – zakładali własne cmentarze poza centrum wsi, najczęściej na niewielkich wzniesieniach lub skraju lasu. Cmentarze te miały skromny, naturalny charakter, z prostymi nagrobkami z piaskowca lub kamienia polnego. Na stelach umieszczano inskrypcje w języku niemieckim lub niderlandzkim oraz charakterystyczne motywy geometryczne (krzyże, rozety, linie faliste) i roślinne (liście dębu, gałązki palmowe, kwiaty jako symbole zmartwychwstania). Ornamenty te – pozbawione przepychu – odzwierciedlały surową duchowość protestancką oraz skupienie na prostocie i pokorze wobec natury.

5.3.1.2. Obiekty sakralne i sepulkralne

Kościół parafialny pw. św. Mikołaja w Łomnej² – Łomna to jedna z najstarszych miejscowości na Mazowszu, położona przy dawnej drodze z Warszawy do Gdańska, na wschodnim skraju Puszczy Kampinoskiej. Wzmiankowana już w 1155 r. w bulli papieskiej Hadriana IV, przez wieki należała do Kanoników Regularnych z Czerwińska. Nazwa wsi pochodzi od słowa „łomny”, odnoszącego się do krętego biegu Wisły.

W XVIII w. zakon czerpał znaczne dochody z handlu drewnem, m.in. z kupcami gdańskimi. W 1745 r. bezskutecznie starano się o nadanie Łomnej praw miejskich. W XIX w. majątek dzierżawiła rodzina Trębickich, szczególnie zasłużona dla rozwoju gospodarczego miejscowości. Antoni Trębicki był pionierem mechanizacji rolnictwa i inicjatorem pierwszych prób stworzenia szkoły rolniczej.

Najcenniejszym zabytkiem Łomnej jest kościół parafialny pw. św. Mikołaja Biskupa, wzniesiony w latach 1870-1872 według projektu Henryka Marconiego. Wcześniejsze, drewniane świątynie istniały tu już od XIII w. Obecny kościół reprezentuje styl późnoklasycystyczny, ma bogato ukształtowaną fasadę i dwie kaplice boczne.

Wnętrze zdobi ołtarz główny z 1874 r. oraz cenne obrazy – kopie dzieł mistrzów włoskich, m.in. Rafaela, Guercina i Domenichina. Zachowały się także zabytkowe wyposażenie, jak chrzcielnica z 1917 r. Przed kościołem stoi figura Matki Bożej Niepokalanej z 1859 r.

Świątynia była remontowana po I wojnie światowej oraz w 1946 r., a II wojna światowa nie przyniosła jej większych zniszczeń.

² <https://www.parafia.lomna.pl/historia-kosciola,25,2.html>,

Kościół pw. Matki Bożej Szkaplerznej w Kazuniu Polskim³ – Parafia Kazuń należy do starych ośrodków duszpasterskich na Mazowszu w dorzeczu Wisły. Wyłoniła się zapewne z parafii Łomna.

Miejscowość Kazuń Polski, znana dawniej również jako Kadzom i Kazom, wspominana jest w starych dokumentach z 1477 r. Przypuszcza się, że założyli ją w XIV w. książęta mazowieccy. Kodeks dyplomatyczny Mazowiecki (1863, s. 183) podaje, że we wspomnianym 1447 r. książę mazowiecki Bolesław nadał kościołowi św. Doroty w Kazuniu łąki.

Z tego łatwo można wywnioskować, że już w tym czasie była w Kazuniu świątynia, na której korzyść uczyniony był ten zapis. Interesujący nas fragment dokumentu brzmi: „in Kazuń nostra villa ducali ex antiquo ad cclesiam in Kazuń S. Dorotheae spectantia:”. Do parafii należało wtedy tylko Kazuń Wielki i Mały oraz Grochale (dawniej Grocholic). Plebania była uposażona w rolę, ogrody, łąki, staw, dwie osiadłe zagrody oraz dziesięciny z Kazunia. O uposażenie wikariuszy (wtedy byli wikariusze w naszej parafii – przyp. aut.) i miejscowego nauczyciela troszczyć się mieli mieszkańcy Cybulic Wielkich, Czeczotek i Grocholic. Ze względu na szkody wynikające z częstych wylewów Wisły biskup poznański Adam Konarski (według innych źródeł już biskup Andrzej Czarnkowski – 1553-1562) nadał plebanii w Kazuniu w 1564 r. dodatkową dziesięcinę snopną z królewskiej wsi Młociny. Dokument z wizytacji biskupiej w 1616 roku podaje, że po spaleniu kościoła w 1596 r. stanęła w Kazuniu nowa drewniana świątynia pod wezwaniem św. Anny. W 1603 r. jeszcze nie była poświęcona. „Przy pożarze spłonął dokument erekcyjny, lecz ocalał inny dokument, mianowicie przywilej księżnej Anny z roku 1593 – czytamy w aktach”.

W 1717 r. Gabriel Wieliszewski wybudował w Kazuniu kościół drewniany pod wezwaniem Najświętszego Imienia Maryi. Kościół ten zawalił się w 1810 r., a w jego miejscu ks. Józef Puczkowski, ówczesny proboszcz wznosił w 1813 r. nowy drewniany pod wezwaniem Matki Bożej Szkaplerznej. Zapewne i ten kościół był źle zbudowany skoro już w 1901 r. stanął kolejny, nowy drewniany. Nosił on również tytuł Matki Bożej Szkaplerznej. W 1913 r. świątynia ta padła pastwą płomieni. Ocalała tylko dzwonnica, do której dobudowano drewnianą kaplicę. Kaplica ta przez całe ćwierćwiecze zastępowała kościół.

Obecny kościół, również pod wezwaniem Matki Bożej Szkaplerznej, został zbudowany w latach 1935-1939, staraniem miejscowego proboszcza ks. Tadeusza Majchrzaka. Kamień węgielny w zręby wznoszonej świątyni poświęcił i wmurował dnia 20.10.1935 r. biskup Antoni Szlagowski, natomiast konsekracji już ukończonego kościoła dokonał arcybiskup Stanisław Gall w 1939 r. W latach 1949-1956 za ks. Tadeusza Kaźmierskiego, kościół przebudowano. Jest trójnawowy, murowany. Ma wieżę i trzy ołtarze. W ołtarzu głównym umieszczony jest XIX-wieczny obraz MB Szkaplerznej, przystrojony metalową sukienką, również z XIX w. W wieży kościelnej znajdują się dwa dzwony: Wacław i Tadeusz, które konsekrował w 1948 r. biskup Wacław Majewski.

Parafia Kazuń nigdy nie należała do wielkich pod względem liczby mieszkańców. W 1827 roku sam Kazuń Polski miał 20 domów i 238 mieszkańców, a parafia przynależąca wówczas do dekanatu warszawskiego liczyła 1050 dusz.

Warto zauważyć, że oprócz Kazunia Polskiego istniał ongiś nad Wisłą również Kazuń Niemiecki (Stary i Nowy), przynależący do Gminy Czosnów w powiecie warszawskim. Stanowił parafię Ewangelicką. W 1827 r. liczył 41 domów i 314 mieszkańców. Była to ludność niemiecka wyznania protestanckiego. Ponadto historia wspomina, że na schyłku XVI w. warszawski duchowny – Maciej Czerwinus, zapewne rodem z Kazunia, nabył w tej wsi plac i wystawił na nim szpital. Nie wiadomo jednak, czy go uposażył. Miej więcej w tym samym czasie istniało starostwo niegrodowe kazuńskie. Leżało wówczas w ziemi zakroczymskiej i przynależało do województwa mazowieckiego. Podług lustracji z 1630 r. składało się z dwóch wsi: Kazunia i Grochali, albo Grocholic z folwarkami, rybołówstwem i przyległościami. Za króla Karola Gustawa starostwo uległo zupełnemu zniszczeniu, a w 1660 r. było w posiadaniu królowej Marii Ludwiki. Według opisów podskarbiński w 1771 r. posiadała je Katarzyna Hilzenowa – wojewodzina mińska. Na sejmie warszawskim

³ <http://www.parafiakazun.pl/o-parafii/>

w 1773 r. stany Rzeczypospolitej nadały to starostwo w 50-letnie posiadanie Janowi Augustowi Hilzenowi – wojewodzie mińskiemu.

Kaplica grobowa Trębickich w Łomnie – zlokalizowana w miejscowości Łomna, stanowi cenny zabytek architektury sepulkralnej w stylu neogotyckim, wzniesiony na przełomie XIX i XX w. Budowla ta, choć klasyczna w swojej formie, wyróżnia się indywidualnymi detalami, które nadają jej wyjątkowy charakter i świadczą o wysokiej kulturze artystycznej jej fundatorów.

Kaplica została zaprojektowana na planie prostokąta, z wąską nawą oraz wyodrębnioną częścią ołtarzową. Całość swoim układem przypomina niewielki kościół, pełniący jednocześnie funkcję miejsca pochówku. Elewacje budowli wykonano z cegły ceramicznej, ozdobionej ostrołukowymi oknami w formie lancetów – charakterystycznymi dla neogotyku. Portal wejściowy, również ujęty w ostrołuk, prowadzi do wnętrza, w którym panuje spójna stylistycznie kompozycja przestrzeni.

Dwuspadowy dach kaplicy pokryty jest tradycyjną dachówką ceramiczną. Zwieńczenie dachu stanowi klasyczny krzyż, a detale w jego obrębie – takie jak ozdobne szczyty czy oprawy okienne – dopełniają gotyckiego wyrazu. Wnętrze kaplicy również utrzymano w duchu neogotyku, choć widoczne są tam również delikatne wpływy klasycyzujące. Prosty, lecz elegancki ołtarz zdobią rzeźbione ornamenty, harmonizujące z całością wystroju.

Mimo upływu lat, kaplica zachowała się w stosunkowo dobrym stanie. Elewacje budowli, choć zachowane, wymagają prac renowacyjnych – przede wszystkim oczyszczenia cegły i konserwacji kamiennych detali architektonicznych. Wnętrze, w tym drewniana podłoga, sufit i wyposażenie ołtarzowe, wymaga ochrony przed wilgocią oraz zabiegów konserwatorskich zabezpieczających oryginalne materiały przed degradacją. Dach jest w dobrym stanie technicznym, jednak w przeszłości występowały problemy z przeciekami, które okresowo wymagały interwencji.

Kaplica Trębickich to nie tylko miejsce pochówku jednej z najważniejszych rodzin ziemiańskich w okolicy, ale też materialne świadectwo lokalnej historii i tradycji. Jej obecność w przestrzeni wsi Łomna nadaje tej miejscowości szczególny charakter i stanowi element tożsamości lokalnej społeczności. W skali Mazowsza jest to unikalny przykład grobowej architektury neogotyckiej, rzadko spotykany poza większymi ośrodkami miejskimi.

5.3.1.3. Miejsca pamięci narodowej

Cmentarz-Mauzoleum w Palmirach – to jedno z najważniejszych miejsc pamięci narodowej w Polsce, będące nie tylko miejscem spoczynku tysięcy ofiar niemieckiego terroru z okresu II wojny światowej, ale również wybitnym przykładem kulturowego i krajobrazowego ukształtowania przestrzeni sakralno-pomnikowej. Zlokalizowany w sercu Puszczy Kampinoskiej, na terenie Gminy Czosnów, łączy w sobie funkcje nekropolii, pomnika zbiorowej tragedii i edukacyjnej przestrzeni refleksji nad historią.

W latach 1939-1941 niemieckie oddziały SS i Gestapo dokonywały w lasach palmirskich masowych egzekucji ludności cywilnej, głównie inteligencji warszawskiej, działaczy społecznych, harcerzy, urzędników państwowych, nauczycieli, a także przypadkowo zatrzymanych obywateli II Rzeczypospolitej. Palmiry stały się miejscem planowych, zorganizowanych zbrodni w ramach niemieckiej akcji eksterminacyjnej „AB” (Ausserordentliche Befriedungsaktion), której celem było fizyczne wyniszczenie polskich elit.

Po wojnie, w latach 1946-1948, przeprowadzono ekshumacje z ponad 20 leśnych mogił i przeniesiono szczątki ponad 2 tysięcy ofiar na specjalnie utworzony Cmentarz-Mauzoleum. Projekt jego założenia opracował wybitny architekt Romuald Gutt, we współpracy z artystą rzeźbiarzem Aliną Scholtz, co dało efekt niezwykle oszczędnej, lecz głęboko symbolicznej przestrzeni pamięci.

Cmentarz zajmuje około 2,5 ha powierzchni i ma regularny, geometryczny układ z prostymi alejami, symetrycznym podziałem kwater grobowych oraz rytmicznymi rzędami prostych, betonowych krzyży. Otoczony jest pasem lasu sosnowego, który tworzy naturalne tło dla ciszy, kontemplacji i zadumy. Centralna oś

proceedzi od bramy głównej, przez alejkę główną, aż do symbolicznego ołtarza ofiarnego – podestu z tablicą upamiętniającą zbiorowe męczeństwo.

W pobliżu znajdują się indywidualne tablice nagrobne z nazwiskami ofiar, w tym wielu postaci znanych z historii Polski, takich jak: Janusz Kusociński – olimpijczyk i lekkoatleta, Mieczysław Niedziałkowski – działacz PPS, Maciej Rataj – marszałek Sejmu, czy Kazimierz Zakrzewski – historyk i dziennikarz.

Forma mauzoleum odznacza się ascetyzmem i powagą. Krzyże nagrobne wykonano z surowego betonu, niepołerowanego – mającego przywoływać skojarzenia z nieobrobionymi mogiłami. Zamiast okazałych monumentów, architekci postawili na wyważoną, rytmiczną kompozycję, która przemawia prostotą i rytuałem przestrzennym. Mur otaczający nekropolię i kamienne płyty na poszczególnych grobach wpisują się w założenie geometryczne, a jednocześnie organiczne w relacji do lasu.

W latach 1973-1976 powstał także budynek muzeum – dziś funkcjonujący jako **Muzeum – Miejsce Pamięci Palmiry**, będące oddziałem Muzeum Warszawy. Obiekt oferuje ekspozycję multimedialną, dokumentującą historię miejsca i losy ofiar, a także programy edukacyjne i wydarzenia rocznicowe.

Cmentarz-Mauzoleum znajduje się w bardzo dobrym stanie, jest pod stałą opieką państwową – m.in. Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (wcześniej), obecnie Instytutu Pamięci Narodowej oraz Kancelarii Premiera. Regularnie prowadzone są prace konserwacyjne oraz remonty infrastruktury cmentarnej i ekspozycyjnej. Otoczenie cmentarza podlega ochronie krajobrazowej w ramach Kampinoskiego Parku Narodowego, co zapewnia integralność miejsca.

Cmentarz w Palmirach to nie tylko miejsce żałoby i zadumy, lecz także żywe centrum edukacji historycznej. Odbywają się tu rocznicowe uroczystości patriotyczne, spotkania z młodzieżą, lekcje muzealne i wystawy czasowe. Mauzoleum łączy w sobie wartości historyczne, artystyczne, edukacyjne i duchowe. Jest przestrzenią zbiorowej pamięci narodowej i zarazem miejscem indywidualnej refleksji nad tragedią wojny i wartością ludzkiego życia.

Cmentarz wojenny w Wierszach – usytuowany na terenie Puszczy Kampinoskiej, na którym spoczywa 54 żołnierzy Grupy AK „Kampinos”.

W sierpniu i wrześniu 1944 r. w Wierszach była ulokowana kwatera główna Grupy „Kampinos” – partyzanckiego zgrupowania Armii Krajowej walczącego na obszarze Puszczy Kampinoskiej. We wsi utworzono wówczas cmentarz wojenny, na którym pochowano 54 żołnierzy AK poległych w czasie walk z Niemcami.

W 1946 r. cmentarz został zdewastowany przez bojówki PPR z Leszna. Odwilż gomułkowska umożliwiła kombatantom Grupy „Kampinos” podjęcie działań na rzecz zabezpieczenia i uporządkowania grobów poległych kolegów. W tym celu powołano Komitet Odbudowy Cmentarza w Wierszach. Dzięki pomocy jednostki wojskowej z Kazunia oraz wsparciu finansowemu ze strony władz powiatu nowodworskiego cmentarz został w krótkim czasie odbudowany. Dnia 1 sierpnia 1957 r., w trzynastą rocznicę wybuchu powstania warszawskiego, na cmentarzu w Wierszach po raz pierwszy zorganizowano oficjalne uroczystości, z udziałem kompanii honorowej LWP i przedstawicieli miejscowych władz.

Pomnik-mauzoleum w Kazuniu Nowym – poświęcony bohaterskim żołnierzom Wojska Polskiego – obrońcom Modlina i Kazunia poległym we wrześniu 1939 r., projektu ppłk mgr inż. Czesław Piotrowski. Data odsłonięcia: 21 lipca 1957 r. W podstawie pomnika umieszczono urnę ze szczątkami 10 żołnierzy Wojska Polskiego poległych na terenie Kazunia we wrześniu 1939 r.

Dodatkowo na terenie gminy warto wyróżnić:

- kwaterę wojenną żołnierzy września z 13 PP 8 dywizji piechoty wojska polskiego na cmentarzu parafialnym w Łomnie;
- Zbiorową Mogiłę Żołnierzy września 1939 roku na cmentarzu parafialnym w Kazuniu Bielany;
- Pomnik Mordu Małocickiego – Małocice przy ul. Wojska Polskiego

- Pomnik „Pamięci zamordowanych przez Niemców w obozach koncentracyjnych Polaków, Żołnierzy AK Kampinos i mieszkańców Gminy Czosnów” w miejscowości Wiersze (naprzeciwko kościoła parafialnego).

5.3.1.4. Dziedzictwo militarne: Twierdza Modlin i Przedmoście Kazuńskie

Rys. nr 1. Twierdza Modlin, źródło: wikipedia.pl

Zespół fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego, zlokalizowany na terenie Gminy Czosnów, stanowi jeden z najbardziej rozbudowanych i najlepiej zachowanych przykładów dziedzictwa militarnego Mazowsza. Kompleks ten, rozciągający się na znacznym obszarze południowej części gminy – od Kazunia przez Łomną, Czosnów – pełnił niegdyś kluczową rolę w systemie obrony strategicznej stolicy Polski. Jest to świadectwo wieloetapowego procesu umacniania i modernizowania linii obronnych od końca XIX w. aż po okres II wojny światowej.

Przedmoście Kazuńskie zostało zaprojektowane jako część wewnętrznego pierścienia obronnego Twierdzy Modlin. Jego głównym zadaniem było zabezpieczenie przeprawy przez Wisłę w rejonie Kazunia i Nowego Dworu Mazowieckiego, a także ochrona samego Modlina od południa i południowego wschodu – kierunków najbardziej narażonych na atak z okolic Warszawy oraz z obszaru Puszczy Kampinoskiej. Przedmoście miało również kluczowe znaczenie dla kontroli istotnych szlaków komunikacyjnych, zwłaszcza trasy łączącej Warszawę, Modlin i Płock.

Historia budowy tych fortyfikacji sięga końca XIX w., kiedy to władze Imperium Rosyjskiego rozpoczęły prace nad stworzeniem pasa umocnień wspomagających Twierdzę Modlin. W okresie I wojny światowej umocnienia te zostały zmodernizowane przez Niemców, a następnie – w latach 20. i 30. XX w. – były rozbudowywane i przystosowywane do nowych realiów wojennych przez Wojsko Polskie. W trakcie II wojny światowej Niemcy ponownie wykorzystali te struktury, dokonując dalszej rozbudowy wybranych elementów w ramach przygotowań do możliwej obrony przed nacierającą Armią Czerwoną.

W skład zespołu Przedmościa Kazuńskiego wchodzi różnorodny obiekt, w tym żelbetowe schrony bojowe, punkty obserwacyjne, stanowiska karabinów maszynowych, transzeje, okopy i ziemne wały obronne.

Część z nich znajduje się w Kazuniu Nowym i Kazuniu Polskim, będące głównym punktem koncentracji schronów ziemnych, polowych i umocnień zapasowych. Miejsce to ma również znaczenie historyczne jako teren walk w kampanii wrześniowej 1939 r.

Schrońy wykonane zostały głównie z żelbetu, z zastosowaniem ścian o grubości dochodzącej do 1,5 metra, co miało zapewnić ochronę przed ogniem artyleryjskim. Obiekty wyposażono w stanowiska ogniowe z osłonami, zapasowe wyjścia oraz warunki umożliwiające wielodniowy pobyt załogi – z wentylacją, miejscami do spania, niszami na amunicję i zapasy. Istotnym elementem koncepcji obronnej było także zastosowanie technik maskowania terenowego – m.in. zamaskowanych ciągów komunikacyjnych, wałów, zasłon ziemnych i nasadzeń roślinnych.

Stan zachowania zespołu jest zróżnicowany. W Kazuniu obiekty zachowały się w bardzo dobrym stanie technicznym, nierzadko z oryginalnym wyposażeniem i układem wnętrza. Inne – szczególnie te położone głębiej w lasach lub na prywatnych gruntach – są częściowo zarośnięte, zdewastowane lub uległy erozji. Brakuje systematycznej ewidencji, oznakowania i zabezpieczenia tych obiektów, co sprawia, że większość z nich pozostaje nieznana szerokiemu gronu turystów i mieszkańców.

Zespół fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego to wyjątkowy fragment militarnego dziedzictwa Polski XX w., będący materialnym świadectwem zmieniających się koncepcji obronnych, rywalizacji mocarstw oraz dramatycznych wydarzeń wojennych. Mimo że dziś pozostaje on częściowo zapomniany i niedostępny, jego potencjał historyczny, edukacyjny i turystyczny jest ogromny. Systematyczna ochrona, inwentaryzacja oraz udostępnienie tej przestrzeni może w przyszłości uczynić z Przedmościa Kazuńskiego jeden z kluczowych punktów na mapie militarnego dziedzictwa regionu mazowieckiego.

Przyczółek mostowy Kazuński to jeden z najważniejszych i najbardziej złożonych elementów zespołu obronnego związanego z Twierdzą Modlin, znajdujący się na terenie Gminy Czosnów. Zlokalizowany na lewym brzegu Wisły, w rejonie wsi **Kazuń Nowy** i **Kazuń Polski**, stanowił niegdyś kluczowy odcinek strategicznej linii obronnej – zabezpieczającej przeprawę mostową oraz chroniącej podejścia do Modlina i Warszawy od strony południowo-wschodniej. Pod względem historycznym, inżynieryjnym i krajobrazowym, jest to jeden z najcenniejszych przykładów militarnego dziedzictwa Mazowsza.

Przyczółek mostowy Kazuński powstał jako odpowiedź na potrzeby militarnych koncepcji końca XIX wieku, realizowanych przez Imperium Rosyjskie, które dążyło do wzmocnienia pozycji obronnych na zachodnich rubieżach państwa. Głównym celem było zabezpieczenie mostu fortecznego przez Wisłę, łączącego obie strony rzeki i umożliwiającego szybki przerzut wojsk między Twierdzą Modlin a terenem dzisiejszej gminy Czosnów. Położenie Kazunia przy naturalnym przewężeniu Wisły czyniło ten punkt szczególnie istotnym dla kontroli nad ruchem w dolinie rzeki.

Zadaniem przyczółka była obrona przed natarciem z południa i wschodu, w szczególności ze strony Puszczy Kampinoskiej i Warszawy, oraz osłona skrzydła Twierdzy Modlin i dróg prowadzących do niej od strony Czosnowa. W okresie międzywojennym, a następnie podczas II wojny światowej, pozycje te były wykorzystywane, rozbudowywane i wzmacniane – zwłaszcza przez armię niemiecką.

Przyczółek mostowy Kazuński to rozległy kompleks o rozproszonej strukturze, rozciągający się po obu stronach drogi prowadzącej z Kazunia w kierunku wału przeciwpowodziowego i starego mostu. W skład systemu wchodziły:

- żelbetowe schrony bojowe i obserwacyjne,
- ziemne transzeje i okopy – często w układzie zygzakowatym, umożliwiające osłonięty ruch żołnierzy,
- wały ziemne i rowy przeciwczołgowe – wykorzystywane do obrony biernej i maskowania stanowisk,
- schrony bierne i techniczne – wykorzystywane jako magazyny, punkty medyczne i stanowiska dowodzenia.

Układ obiektów tworzone tak, aby zapewniał możliwość prowadzenia ognia krzyżowego, minimalizował martwe strefy oraz pozwalał na wzajemne wsparcie ogniowe. Linie tranzei były skoordynowane z naturalną rzeźbą terenu, z wykorzystaniem wzniesień i zagłębień dolinnych. Na niektórych odcinkach zastosowano umocnienia faszynowe i betonowe, a także elementy drewniane (dziś niezachowane).

Większość schronów wchodzących w skład przyczółka wykonana została z żelbetu, w technologii masywnej. Ściany miały grubość od 1 do nawet 1,5 m, co zapewniało odporność na ogień artyleryjski i częściowo na bomby lotnicze. Poszczególne obiekty wyposażone były w:

- stanowiska karabinów maszynowych, z gniazdami strzeleckimi skierowanymi na przedpole,
- systemy wentylacyjne, z rurami wylotowymi na tylnej ścianie schronów,
- dodatkowe wyjścia ewakuacyjne i nisze amunicyjne,
- pomieszczenia dla załogi, z betonowymi lub drewnianymi ławami i półkami,
- instalacje do oświetlenia i komunikacji, dziś już nieistniejące.

Niektóre schrony posiadały system maskowania terenowego – były zasypywane ziemią i porośnięte roślinnością, tak aby wtapiały się w krajobraz nadrzeczny. Część z nich znajdowała się za wałem wiślanym, co dodatkowo chroniło je przed bezpośrednim ostrzałem.

Do dziś w rejonie Kazunia zachowało się kilkanaście obiektów wchodzących w skład przyczółka mostowego. Część z nich pozostaje w dobrym stanie konstrukcyjnym, zachowując pierwotne podziały wnętrz, ślady po elementach stalowych i instalacjach, a nawet resztki malowania technicznego. Inne są częściowo zarośnięte, zawalone lub rozebrane w latach powojennych. Widoczne są również ślady fortyfikacji ziemnych – okopy, nasypy, wały i rowy strzeleckie, które uległy częściowemu zatarciu, ale nadal są rozpoznawalne w terenie.

Niestety, obiekty te są w większości nieoznakowane, często położone na terenach prywatnych lub niedostępnych. Nie istnieje oficjalny szlak turystyczny ani kompleksowa inwentaryzacja. Mimo to, przyczółek mostowy Kazuński ma ogromny potencjał edukacyjny i turystyczny. Mógłby stać się elementem większego szlaku historycznego związanego z Twierdzą Modlin, kampanią wrześniową oraz dziejami obronności II Rzeczypospolitej.

Przyczółek mostowy Kazuński jest dziś milczącym świadkiem historii militarnej Polski – historii przeplatającej się z tragedią wojny, rozwojem myśli fortyfikacyjnej i walką o niepodległość. Jego obecność w przestrzeni Gminy Czosnów stanowi wartość samą w sobie: jako zabytek inżynierii wojskowej, relikw architektury obronnej, a przede wszystkim miejsce pamięci o dramatycznych wydarzeniach XX wieku. Niezależnie od obecnego stanu technicznego, kompleks ten powinien zostać objęty szerszą ochroną, dokumentacją i stopniowym udostępnieniem – zarówno w celach naukowych, jak i społecznych.

Fort VII „Cybulice” – bastion historii i inżynierii militarnej na terenie Gminy Czosnów – położony na skraju Puszczy Kampinoskiej, w bezpośrednim sąsiedztwie miejscowości Cybulice Małe, Fort VII „Cybulice” to jeden z najważniejszych i najlepiej zachowanych obiektów militarnych na terenie Gminy Czosnów. Wchodzący w skład zewnętrznego pierścienia Twierdzy Modlin, fort ten reprezentuje najwyższy poziom carskiej architektury wojskowej końca XIX w. i początku XX w. Obecnie, mimo zaniedbania i braku powszechnego dostępu, stanowi unikalne świadectwo dawnych strategii obronnych, rozwoju myśli inżynieryjnej i dziejów militarnego Mazowsza.

Budowa Fortu VII „Cybulice” rozpoczęła się w latach 1883-1888, w ramach zakrojonego na szeroką skalę programu rozbudowy Twierdzy Modlin, będącej jednym z głównych punktów obronnych zachodniego pogranicza Imperium Rosyjskiego. Fort pełnił funkcję obiektu flankującego, mającego za zadanie wspierać ogniowo odcinki wschodniego podejścia do twierdzy, chronić przeprawę przez Wisłę oraz kontrolować otwarte tereny Puszczy Kampinoskiej. Jego położenie – na niewielkim wzniesieniu, w otoczeniu naturalnych przeszkód terenowych – zostało starannie dobrane z myślą o zapewnieniu maksymalnej skuteczności ogniowej oraz obrony biernej.

Na początku XX w., w latach 1910-1914, fort przeszedł gruntowną modernizację. Prace te miały na celu dostosowanie umocnień do nowoczesnej taktyki wojennej oraz wzrostu siły ognia artylerii. Zmiany objęły wzmocnienie konstrukcji, przebudowę fos i wałów oraz wprowadzenie planowanej, lecz tylko częściowo zrealizowanej, instalacji wież pancernych.

Fort „Cybulice” został zbudowany na planie klasycznej lunety bastionowej, czyli dzieła fortyfikacyjnego o dwóch czołach i barkach z cofniętą szyją, co umożliwiało skuteczne pokrycie ogniem przedpola. Fort był otoczony suchą fosą z ceglana i betonową obudową, która pełniła funkcję przeszkody przeciwpiechotnej i przeciwszturmowej.

W skład podstawowych elementów fortyfikacji wchodziły:

- wał główny artyleryjski z rozmieszczonymi stanowiskami dla dział oraz punktami obserwacyjnymi,
- niższy wał piechoty, pierwotnie przeznaczony dla piechoty prowadzącej ogień osłonowy – później zlikwidowany w trakcie modernizacji, a jego funkcje wchłonięte przez wał główny,
- koszary szyjowe – murowany blok zaplecza wojskowego, z izbami dla załogi, pomieszczeniami sanitarnymi i magazynami,
- kaponiera szyjowa oraz kaponiery skarpowe, umożliwiające prowadzenie ognia flankującego wzdłuż fosy,
- poterny, czyli podziemne korytarze łączące różne części fortu, zapewniające bezpieczne przemieszczanie się żołnierzy.

Całość konstrukcji wykonano w technologii ceglanej i żelbetowej, z grubymi ścianami i stropami, które miały chronić przed ogniem artylerii oblężniczej. Część planowanej artylerii miała zostać zamontowana w wieżach pancernych – jednak z planowanych czterech kopuł zainstalowano prawdopodobnie tylko jedną, zniszczoną już w XXI w.

Wnętrze fortu zachowało wiele oryginalnych elementów, które są dziś cennymi artefaktami epoki. Należą do nich m.in.:

- napisy cyrylicą, wykonane przez rosyjskich żołnierzy w czasie użytkowania fortu, często z datami i oznaczeniami jednostek,
- pancerne zasuwki strzelnic i inne elementy żelazne, zachowane w dobrym stanie mimo upływu czasu,
- system wentylacyjny i ślady po instalacjach grzewczych i elektrycznych,
- podziemne korytarze tworzące labirynt wewnętrzny, niektóre o długości przekraczającej 100 m.

Fort posiadał również zaplecze sanitarne i gospodarcze, z osobnymi punktami poboru wody, zbiornikami i piecami.

Obecnie Fort VII „Cybulice” jest opuszczony, jednak jego struktura zachowała się w zaskakująco dobrym stanie. Wiele elementów budowli pozostało nienaruszonych, w tym mury, sklepienia i elementy wyposażenia. Niestety, fort jest częściowo zarośnięty roślinnością, a niektóre wejścia zostały zasypane lub uszkodzone przez działalność ludzi i przyrody. Obiekt nie posiada stałej ochrony ani infrastruktury turystycznej – mimo to, cieszy się popularnością wśród pasjonatów historii, eksploratorów i geocacherów.

Fort „Cybulice” to nie tylko przykład XIX-wiecznej inżynierii wojskowej na wysokim poziomie, ale również miejsce o ogromnym potencjale edukacyjnym. Może on pełnić funkcję terenowego muzeum historii wojskowości i techniki militarnej, stanowiąc uzupełnienie dla bardziej znanych obiektów Twierdzy Modlin. Wpisuje się w krajobraz kulturowy Gminy Czosnów jako element dziedzictwa militarnego i świadek wieloetapowej historii regionu: od czasów carskich, przez niepodległą II Rzeczpospolitą, aż po tragiczne wydarzenia XX w.

Na obszarze terenu Gminy Czosnów znajdują się następujące elementy zespołu Twierdzy Modlin:

- w Cybulicach Małych – 13 obiektów z zespołu „Cybulice” (Twierdza Modlin), w zespole fortu. Wszystkie obiekty wpisane są do rejestru zabytków;
- w Cybulicach Małych znajduje się 5 obiektów – schronów, w zespole budowlanym magazynów amunicyjnych „Zajęczka” (Twierdza Modlin). Wszystkie obiekty wpisane są do rejestru zabytków;
- w Czosnowie zlokalizowany jest Fort V „Dębina” (Twierdza Modlin) – zespół fortu;

- w Nowym Kazuniu położone są fortyfikacje przyczółku mostowego (Twierdza Modlin) – Przedmoście Kazuńskie – 17 obiektów. Wszystkie obiekty wpisane są do rejestru zabytków;
- w miejscowości Kazuń Nowy znajduje się 5 magazynów amunicyjnych Ordona (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego;
- Fort VI Czeczotki – pozostałości (nasypy).
- Fort VIII Stare Grochale.

Na obszarze arkusza Modlin Twierdza znajduje się kilka ciekawych stanowisk archeologicznych, głównie cmentarzysk i osad pochodzących z różnych okresów:

- w rejonie Kampinoskiego Parku Narodowego (KPN), na terenie gminy Czosnów, zlokalizowano stanowisko archeologiczne w postaci kurhanu, choć dokładna chronologia tego obiektu nie została dotąd ustalona (b.d.).
- w miejscowości Cybulice Duże odkryto cmentarzysko datowane na epokę brązu. Stanowisko to dostarcza cennych informacji o osadnictwie pradziejowym w rejonie doliny Wisły.
- na terenie Kazunia Nowego znajduje się cmentarzysko z okresu lateńskiego, czyli z późnej epoki żelaza, co wskazuje na obecność ludności kultury przeworskiej lub pokrewnych społeczności celtycko-germańskich.
- w miejscowości Czosnów w 1971 roku zidentyfikowano osadę datowaną na okres od I do IV w. naszej ery, należącą do epoki rzymskiej. Znaleźiska z tego stanowiska świadczą o trwającej przez kilka stuleci obecności osadniczej na tym obszarze.
- w Dębinie, jednej z miejscowości z tradycją osadnictwa olęderskiego, zlokalizowano cmentarzysko pochodzące z okresu rzymskiego, co potwierdza ciągłość osadnictwa na tych terenach od czasów starożytnych.
- w Sadach natrafiono na cmentarzysko z epoki brązu, co stanowi istotny dowód na pradziejowe użytkowanie tych terenów – znacznie wcześniejsze niż okres olęderskiego zagospodarowania doliny Wisły.
- W Cybulicach Małych odkryto kolejne cmentarzysko związane z okresem lateńskim, które – podobnie jak w Kazuniu Nowym – wskazuje na silne osadnictwo w dolinie Wisły w późnej epoce żelaza.

5.4. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Na terenie Gminy Czosnów znajduje się **Muzeum – Miejsce Pamięci Palmiry** (ul. Droga Palmirska 1 w Czosnowie) to jedno z najważniejszych miejsc pamięci narodowej w Polsce, poświęcone ofiarom masowych egzekucji dokonanych przez niemieckie władze okupacyjne w czasie II wojny światowej na terenie Puszczy Kampinoskiej.

W latach 1939-1943 w lasach wokół Palmir Niemcy przeprowadzili co najmniej 21 masowych egzekucji, w których zamordowano ponad 1700 osób, głównie mieszkańców Warszawy, w tym przedstawicieli inteligencji, polityków, sportowców i działaczy społecznych. Egzekucje te były częścią tzw. akcji AB, mającej na celu eliminację polskiej elity.

Po wojnie, dzięki informacjom od lokalnych mieszkańców i leśników, udało się zlokalizować miejsca pochówku ofiar i przeprowadzić ekshumacje. W 1948 roku utworzono Cmentarz w Palmirach, gdzie spoczywa ponad 2000 osób.

Muzeum zostało otwarte w 1973 roku jako Muzeum Walki i Męczeństwa w Palmirach. W 2011 r., po gruntownej modernizacji, otwarto nowy, nowoczesny budynek zaprojektowany przez Szczepana Wrońskiego. Obiekt harmonijnie wpisuje się w leśne otoczenie, a jego surowa architektura podkreśla powagę miejsca.

Wnętrze muzeum to przestrzeń podzielona na strefę ekspozycyjną i część uzupełniającą. Przez przeszkłone ściany pawilonu widoczny jest cmentarz, co tworzy silne emocjonalne powiązanie między wystawą a miejscem pamięci.

Wystawa stała muzeum dokumentuje historię egzekucji w Palmirach i na terenie Puszczy Kampinoskiej w latach 1939-1943. Prezentowane są biogramy ofiar, fotografie, dokumenty oraz pamiątki osobiste. Szczególną uwagę zwraca instalacja z brzozami umieszczonymi w szklanych tubusach, symbolizującymi miejsca egzekucji.

5.5. Dziedzictwo niematerialne

Dziedzictwo niematerialne to zwyczaje, przekaz ustny, wiedza i umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturowa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki uznane za część własnego dziedzictwa. Dziedzictwo niematerialne to rodzaj dziedzictwa, które jest przekazywane z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich środowiskiem, historią i stosunkiem do przyrody. Dla danej społeczności dziedzictwo niematerialne jest źródłem poczucia tożsamości i ciągłości. Dziedzictwo niematerialne obejmuje: tradycje i przekazy ustne, w tym język, jako narzędzie przekazu, spektakle i widowiska, zwyczaje, obyczaje i obchody świąteczne, wiedzę o wszechświecie i przyrodzie oraz związane z nią praktyki, umiejętności związane z tradycyjnym rzemiosłem. Większość tych elementów na terenie Gminy Czosnów nie była naukowo badana.

Obowiązkiem władz gminnych jest podjęcie działań mających na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie i przekazywanie następnym pokoleniom, w szczególności przez edukację formalną i nieformalną. Ochrona skupia się głównie na procesach przekazywania elementów dziedzictwa niematerialnego z pokolenia na pokolenie, (np.: w opowieściach, pieśniach, obrzędach rodzinnych, ceremoniach lokalnych czy w przekazie umiejętności z ojca na syna albo z mistrza na ucznia), a nie na wytwarzaniu konkretnych środków, za pomocą których jest wyrażane (takich jak przedstawienia taneczne, pieśni, instrumenty muzyczne czy rzemiosło).

Gmina Czosnów, położona między Wisłą a Puszcą Kampinoską, to obszar o bogatym dziedzictwie niematerialnym, które przejawia się w lokalnych tradycjach, kulturze i turystyce.

• OBRZĘDY DOROCZNE I LUDOWE RYTUAŁY

Tradycyjny kalendarz obrzędowy mieszkańców gminy opierał się na cyklu natury, rolnictwa i religii.

Dożynki (Święto Plonów):

- Najważniejsze święto rolnicze. W każdej wsi tworzone wieńce dożynkowe z kłosów zbóż, ziół i kwiatów. Wieńce miały kształt koron lub krzyży.
- Odbywały się pochody dożynkowe z pieśniami, tańcami i symbolicznym przekazaniem bochna chleba władzom gminy.
- Towarzyszyły temu tańce ludowe, występy kapel i konkursy gospodarskie.

Kolędowanie i jasełka:

- Grupy dzieci i młodzieży odwiedzały domy jako kolędnicy, przebrani za pastuszków, anioły, diabełka i Trzech Króli.

• PRZEKAZY USTNE, WIERZENIA I LEGENDY

Choć wiele legend nie zachowało się w formie pisanej, w lokalnych przekazach krążyły opowieści:

- Legenda o krzyżu w Łomnie – krzyż miał się sam pojawić po wielkiej burzy i został uznany za cudowny.
- Opowieści o Duchach Kampinosu – starsi mieszkańcy wspominali o tajemniczych zjawiskach w lasach, szczególnie w rejonie Palmiry i Sadowej.

• TRADYCYJNY STRÓJ LUDOWY (Mazowsze północne)

Choć typowy mazowiecki strój nie był tak barwny jak np. łowicki, posiadał własne cechy:

- kobiety: spódnice w paski, fartuchy, haftowane koszule, korale z drewna lub bursztynu.
- mężczyźni: lniane koszule, kamizelki, kapelusze filcowe, czasem szerokie pasy.

Strój noszony był na święta i uroczystości, obecnie prezentowany podczas rekonstrukcji i festynów.

• KULTURA

Gmina Czosnów, choć ma charakter wiejski, jest bardzo aktywna kulturalnie. Działalność społeczna, edukacyjna i artystyczna opiera się tu na współpracy samorządu, szkół, bibliotek, organizacji pozarządowych i mieszkańców. Kultura ma wymiar zarówno codzienny – związany z lokalną tożsamością i tradycją – jak i świąteczny, kiedy organizowane są wydarzenia dla całej społeczności.

Główną rolę w organizacji życia kulturalnego odgrywa Gminna Biblioteka Publiczna w Czosnowie, która pełni funkcję centrum kulturalno-oświatowego. Biblioteka organizuje różnorodne wydarzenia, takie jak spotkania autorskie, warsztaty plastyczne, konkursy literackie, wieczory poezji oraz projekcje filmowe.

W odpowiedzi na rosnące potrzeby społeczności, planowane jest utworzenie Gminnego Ośrodka Kultury.

Gmina aktywnie organizuje wydarzenia kulturalne, takie jak:

- Dni Czosnowa – coroczne święto gminy z koncertami, kiermaszami i atrakcjami dla mieszkańców;
- Wakacje z kulturą – letni cykl wydarzeń dla dzieci i młodzieży, obejmujący warsztaty, spektakle i zajęcia artystyczne;
- Dożynki gminne – tradycyjne święto plonów;
- Potańcówki i dyskoteki plenerowe – imprezy taneczne organizowane w różnych miejscowościach gminy.
- organizacja inscenizacji historycznych – „Powstanie Styczniowe 1863 w Puszczy Kampinoskiej i okolicach”, „Mazowiecki Turniej Rycerski”, „Puszcza Kampinoska 1944”, „Słowiańskie Mazowsze”;
- Obchody patriotyczne: Święto Niepodległości (11 listopada), rocznice wybuchu Powstania Warszawskiego i egzekucji w Palmirach, spotkania historyczne z udziałem kombatanów, młodzieży, harcerzy i mieszkańców;
- Ponadto na terenie gminy organizowane są koncerty, wieczory operetkowe i koncerty muzyki ludowej.

Dodatkowo, gmina wspiera lokalnych twórców i animatorów kultury poprzez przyznawanie nagród za osiągnięcia w dziedzinach artystycznych, twórczości oraz upowszechniania i ochrony kultury.

W gminie działa kilka świetlic wiejskich – to lokalne centra kultury, które pełnią ważną funkcję społeczną. Znajdują się m.in. w: Cząstkowie Polskim, Cybulicach Małych i Brzozówce. W świetlicach odbywają się: warsztaty rękodzielnicze, zajęcia teatralne i taneczne dla dzieci, zebrania wiejskie i spotkania KGW, wystawy twórczości lokalnej, uroczystości rocznicowe i patriotyczne.

W gminie działają Koła Gospodyń Wiejskich: w Cząstkowie Polskim, Kazuń Polskim, Łomnie, Izabelinie Dzieknówku, Sowiej Woli Folwarcznej, Brzozówce i Dębinie. Koła organizują warsztaty rękodzielnicze, uczą młodzież dawnych technik (np. haftu, pieczenia chleba, wycinanek), prezentują swoje wyroby na dożynkach, festynach i targach rzemiosła. Gospodynie należące do Kół Gospodyń Wiejskich kontynuują te tradycje podczas wydarzeń takich jak Dni Czosnowa, kiermasze czy konkursy kulinarne.

• TURYSTYKA

Gmina Czosnów to miejsce idealne dla miłośników natury, historii i aktywnego wypoczynku. Jej największym atutem jest bliskość Kampinoskiego Parku Narodowego (KPN). Ponad połowa gminy znajduje się na obszarze KPN, wpisanego na listę Rezerwatów Biosfery UNESCO.

Liczne szlaki piesze i rowerowe, atrakcje historyczne oraz bogactwo przyrody sprawiają, że Czosnów jest atrakcyjnym miejscem zarówno dla jednodniowych wycieczek, jak i dłuższego wypoczynku.

Szlaki turystyczne:

Czerwony szlak pieszy (szlak im. Kazimierza Wierzyńskiego) Palmiry – Truskaw – Granica:

- jeden z głównych szlaków KPN,
- przebiega przez ważne historycznie miejsca – m.in. Muzeum i Cmentarz Palmiry,
- idealny do poznania historii II wojny światowej i natury jednocześnie.

Zielony szlak pieszy (szlak im. Aleksandra Janowskiego) Dziekanów Leśny – Łubiec – Górki – Czeczotki:

- biegnie przez lasy i wsie gminy,
- łączy tradycję z przyrodą – można zobaczyć kapliczki, domy wiejskie i lokalne gospodarstwa.
- niebieski szlak rowerowy wokół KPN
- obejmuje trasę przez Łomianki – Czosnów – Leoncin – Kampinos – Leszno,
- częściowo biegnie przez gminę Czosnów,
- dobrze oznakowany, idealny na jednodniowe wycieczki rowerowe.

Szlak „Doliną Łasicy” (ścieżka dydaktyczna):

- trasa edukacyjna prowadząca wzdłuż rzeki Łasicy,
- znajdują się tablice edukacyjne o faunie i florze parku,
- popularna wśród rodzin z dziećmi i szkół.

Coraz większym zainteresowaniem cieszy się turystyka jeździecka. Na terenie gminy zlokalizowane są ośrodki jeździeckie, stadniny i stajnie, gdzie można nie tylko nauczyć się jazdy konnej, ale także odbywać przejażdżki po okolicach.

5.6. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

Zgodnie z art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. formami ochrony zabytków są:

- wpis do rejestru zabytków;
- wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- uznanie za pomnik historii;
- utworzenie parku kulturowego;
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Na obszarze Gminy Czosnów nie występują pomniki historii i parki kulturowe, nie wpisano obiektów na Listę Skarbów Dziedzictwa, natomiast występują pozostałe formy ochrony zabytków, tj. wpis do rejestru zabytków oraz ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego.

5.6.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków

Na terenie Gminy Czosnów znajduje się 40 zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków, w tym 1 stanowisko archeologiczne (Tabela nr 1). Są to jedne z najcenniejszych elementów krajobrazu kulturowego na terenie gminy. Obiekty te objęte są wszelkimi rygorami prawnymi wynikającymi z treści odpowiednich aktów prawnych, w tym przede wszystkim – rygorami ochrony konserwatorskiej wynikającymi z przepisów ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Wszelkie działania podejmowane przy tego typu obiektach wymagają pisemnego pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Tabela nr 1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków z terenu Gminy Czosnów

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT	REJESTR A	DECYZJA
1	Łomna	Trakt Trębickich	Kaplica grobowa Trębickich	1714	21.07.2022
2	Łomna		Kościół parafialny pw. św. Mikołaja	1059/318	20.12.1961
3	Palmiry		Cmentarz mauzoleum ofiar terroru hitlerowskiego z l. 1939-1941	879	27.10.2009
4	Kazuń Nowy		Fortyfikacje przyczółka mostowego (Twierdza Modlin) - Przedmoście Kazuńskie	1045/761	29.11.1966
5	Kazuń Nowy		Przyczółek mostowy, budynek I (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	1045/761	29.11.1966
6	Kazuń Nowy		Przyczółek mostowy, budynek II (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	1045/761	29.11.1966
7	Kazuń Nowy		Przyczółek mostowy, budynek III (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	1045/761	29.11.1966
8	Kazuń Nowy		Przyczółek mostowy, budynek IV (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	1045/761	29.11.1966
9	Kazuń Nowy		Przyczółek mostowy, budynek V (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	1045/761	29.11.1966
10	Kazuń Nowy		Przyczółek mostowy, budynek VI (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	1045/761	29.11.1966
11	Kazuń Nowy		Przyczółek mostowy, budynek VII (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	1045/761	29.11.1966
12	Kazuń Nowy		Przyczółek mostowy, cerkiew (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	1248	21.07.2014
13	Kazuń Nowy		Przyczółek mostowy, kaponiera (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	1045/761	29.11.1966
14	Kazuń Nowy		Przyczółek mostowy, kazamata I (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	1045/761	29.11.1966
15	Kazuń Nowy		Przyczółek mostowy, kazamata II (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	1045/761	29.11.1966
16	Kazuń Nowy		Przyczółek mostowy, koszary, Twierdza	1045/761	29.11.1966

			Modlin (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego		
17	Kazuń Nowy		Przyczółek mostowy, mur Carnota (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	1045/761	29.11.1966
18	Kazuń Nowy		Przyczółek mostowy, prochownia (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	1045/761	29.11.1966
19	Kazuń Nowy		Przyczółek mostowy, schron pogotowia (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	1045/761	29.11.1966
20	Kazuń Nowy		Przyczółek mostowy, wschodni barkan (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	1045/761	29.11.1966
21	Cybulice Małe		Fort VII "Cybulice" – zespół (Twierdza Modlin)	1289	19.02.2015
22	Cybulice Małe		Fort VII, galeria kontrminowa, "Cybulice" (Twierdza Modlin) w zespole fortu	1289	19.02.2015
23	Cybulice Małe		Fort VII, kaponiera przeciwskarpowa pld., "Cybulice" (Twierdza Modlin) w zespole fortu	1289	19.02.2015
24	Cybulice Małe		Fort VII, kaponiera przeciwskarpowa pñ., "Cybulice" (Twierdza Modlin) w zespole fortu	1289	19.02.2015
25	Cybulice Małe		Fort VII, kaponiera skarpowa pñ., "Cybulice" (Twierdza Modlin) w zespole fortu	1289	19.02.2015
26	Cybulice Małe		Fort VII, kaponiera szyjowa, "Cybulice" (Twierdza Modlin) w zespole fortu	1289	19.02.2015
27	Cybulice Małe		Fort VII, kazamaty barku pñ., "Cybulice" (Twierdza Modlin) w zespole fortu	1289	19.02.2015
28	Cybulice Małe		Fort VII, kazamaty pld. barku, "Cybulice" (Twierdza Modlin) w zespole fortu	1289	19.02.2015
29	Cybulice Małe		Fort VII, koszary szyjowe, "Cybulice" (Twierdza Modlin) w zespole fortu	1289	19.02.2015
30	Cybulice Małe		Fort VII, schron pog. z wież. obserw., "Cybulice" (Twierdza Modlin) w zespole fortu	1289	19.02.2015
31	Cybulice Małe		Fort VII, schron pogotowia, "Cybulice" (Twierdza Modlin) w zespole fortu	1289	19.02.2015
32	Cybulice Małe		Fort VII, tradytor pld. barku, "Cybulice" (Twierdza Modlin) w zespole fortu	1289	19.02.2015
33	Cybulice Małe		Fort VII, tradytor pñ. barku, "Cybulice" (Twierdza Modlin) w zespole fortu	1289	19.02.2015
34	Cybulice Małe		schron I (Twierdza Modlin) w zespole budowlanym magazynów amunicyjnych "Zajęczka"	1289	19.02.2015
35	Cybulice Małe		schron II (Twierdza Modlin) w zespole budowlanym magazynów amunicyjnych "Zajęczka"	1289	19.02.2015
36	Cybulice Małe		schron III (Twierdza Modlin) w zespole budowlanym magazynów amunicyjnych "Zajęczka"	1289	19.02.2015

37	Cybulice Małe		schron IV (Twierdza Modlin) w zespole budowlanym magazynów amunicyjnych "Zajęczka"	1289	19.02.2015
38	Cybulice Małe		schron V (Twierdza Modlin) w zespole budowlanym magazynów amunicyjnych "Zajęczka"	1289	19.02.2015
39	Cybulice Małe		zespół budowlany magazynów amunicyjnych "Zajęczka" (Twierdza Modlin)	1289	19.02.2015
STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE					
40	Czosnów	AZP 53-64/11	relikty osady (I-IV w. n.e.)	C-68	29.10.1971

5.6.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków

Zabytki ruchome to przede wszystkim obiekty wchodzące w skład wyposażenia kościołów i kaplic. Zasoby sztuki sakralnej obejmują wszystkie kategorie zabytków: malarstwo, rzeźbę oraz rzemiosło artystyczne z całym jego zróżnicowaniem (złotnictwo, sprzęty stolarskie, tkaniny, szkło, witrażownictwo, ludwisarstwo). Zabytki ruchome to również elementy wystroju budowli, posiadające cechy indywidualnych wytworów artystycznych lub rzemieślniczych. Należą do nich m.in.: rzeźby, płaskorzeźby, polichromie naścienne lub stropowe, mozaiki, sztukaterie i różnego rodzaju detal architektoniczny. Za zabytki ruchome uznaje się także obiekty małej architektury, wykazujące wysoki poziom warsztatu artystycznego lub rzemieślniczego, dokumentujące historyczne trendy, np.: rzeźby ogrodowe, pomniki, obeliski, słupy, krzyże i kapliczki przydrożne, nagrobki.

Na terenie Gminy Czosnów znajduje się jeden zabytek ruchomy objęta ochroną prawną przez wpisanie do rejestru zabytków województwa mazowieckiego (Tabela nr 2). Ze względów bezpieczeństwa nie publikuje się szczegółowych danych dotyczących tych obiektów. Informacje można uzyskać w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie.

Tabela nr 2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków z terenu Gminy Czosnów

LP.	ADRES	OBIEKT/ZESPÓŁ OBIEKTÓW	NR I DATA WPISU DO REJESTRU ZABYTEKÓW
1	Łomna	wyposażenie kościoła św. Mikołaja w Łomnej	B-239 z dnia 17.09.1970

5.6.3. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wraz z aktami wykonawczymi określa przedmiot, formy i zasady ochrony zabytków i opieki nad nimi. Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym wraz z aktami prawnymi określa procedurę sporządzania gminnych aktów planowania przestrzennego zgodnie z art. 3 .1. i zakres merytoryczny miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Obie te ustawy wraz z ww. aktami dają narzędzie ochrony zabytków – miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego (MPZP). Ustawy te stanowią także podstawę uczestnictwa Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w procedurze sporządzania miejscowych planów.

Ochrona dziedzictwa kulturowego i zabytków w MPZP dotyczy nie tylko konkretnych obiektów i obszarów zabytkowych, lecz także wszelkich aspektów zagospodarowania przestrzennego ustalanego w planie dla całego obszaru opracowania.

Zgodnie z treścią art. 18 i art. 19 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy określeniu ustaleń gminnych aktów planowania przestrzennego. W planach w szczególności:

- 1) uwzględnia się ustalenia krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami;
- 4) uwzględnia się ochronę:
 - zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia,
 - innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków,
 - parków kulturowych;
- 5) uwzględnia się ustalenia gminnego programu opieki nad zabytkami;
- 6) w zależności od potrzeb, ustala się strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Zgodnie z powyższym, miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego Gminy Czosnów jako akty prawa miejscowego stanowią podstawę planowania przestrzennego. Mają one wiążące nadrzędne znaczenie dla gospodarki nieruchomościami. W obowiązujących planach wyznaczono szczegółowe zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej. Ustalenia te powinny sprzyjać ochronie otoczenia zabytków przed zbyt intensywną działalnością gospodarczą oraz umożliwić uniknięcie inwestycji, które mogłyby zubożyć krajobraz kulturowy.

Na terenie Gminy Czosnów obowiązuje obecnie 35 miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Wykaz MPZP dostępny jest na stronie internetowej w Systemie informacji przestrzennego, w zakładce rejestr urbanistyczny (<https://czosnow.e-mapa.net/wykazplanow/>). Gmina pokryta jest w 100% MPZP.

Plan Ogólny Gminy Czosnów (w przygotowaniu) – w związku z reformą planowania przestrzennego, gmina przystąpiła do opracowania Planu Ogólnego, który ma zastąpić dotychczasowe studium. Zgodnie z obowiązującymi przepisami, plan ten powinien zostać uchwalony do końca czerwca 2026 r. Proces jego tworzenia jest obecnie w toku, a mieszkańcy mają możliwość składania wniosków i uwag do projektu.

5.7. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków

Do obowiązków samorządu lokalnego należy ochrona zabytków, które znajdują się na terenie gminy. Zadania te precyzuje art. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Gminy mają dbać między innymi o: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie” oraz zapobiegać „zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków”. Do obowiązków nałożonych przez ustawę na gminę należy: „uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”, czemu ma służyć gminna ewidencja zabytków.

Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru,
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków,
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków (* Utracił moc z dniem 18.05.2023 r. w zakresie, w jakim ogranicza prawo własności nieruchomości przez dopuszczenie ujęcia nieruchomości jako zabytku nieruchomego w gminnej ewidencji zabytków, bez zapewnienia właścicielowi gwarancji ochrony prawnej przez dokonaniem takiego ograniczenia, na podstawie wyroku TK z dnia 11 maja 2023 r. sygn. akt P 12/18 (Dz. U. poz. 951).

Szczegółowe wytyczne na temat opracowania i prowadzenia gminnej ewidencji zabytków zostały określone w Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2021 r. poz. 56).

Konsekwencją ujęcia obiektów lub obszarów niewpisanych do rejestru zabytków w gminnej ewidencji zabytków jest obowiązek uzgodnienia z wojewódzkim konserwatorem zabytków planowanych przy nich działań za pośrednictwem właściwego organu gminy lub organu administracji architektoniczno-budowlanej. Uzgodnienia z wojewódzkim konserwatorem zabytków prowadzone są na etapie wydania decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej. Ponadto właściciele lub posiadacze zabytków ujętych w gminnej ewidencji zabytków mają obowiązek zawiadomienia wojewódzkiego konserwatora zabytków o wszelkich zagrożeniach, niekorzystnych zmianach oraz o zmianie stanu prawnego zabytku. Mają też obowiązek uczestniczenia w kosztach badań archeologicznych prowadzonych na swoim terenie.

Zawiadomienie o zamiarze włączenia karty adresowej zabytku, o sporządzeniu nowej karty adresowej zabytku albo o zamiarze wyłączenia karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków umieszcza się na stronie podmiotowej Biuletynu Informacji Publicznej do czasu zamieszczenia informacji odpowiednio o włączeniu karty adresowej zabytku, o włączeniu nowej karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków albo o wyłączeniu karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków. Ponadto Wójt (burmistrz, prezydent miasta) o zamiarze włączenia karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków, o sporządzeniu nowej karty adresowej zabytku albo o zamiarze wyłączenia karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków zawiadamia właściciela lub posiadacza zabytku albo nieruchomości lub rzeczy ruchomej, która przestała być zabytkiem, na co najmniej 14 dni przed planowanym terminem włączenia karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków albo wyłączenia tej karty z gminnej ewidencji zabytków.

Zgodnie z art. 21 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami podstawą do sporządzania programów opieki jest gminna ewidencja zabytków.

Gminna ewidencja zabytków nieruchomości Gminy Czosnów została opracowana przy opracowaniu GPOnZ w 2025 r. Ewidencja została opracowana zgodnie z zmianą Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem. Spis obiektów ujętych w GEZ przedstawia Załącznik nr 1 i nr 2. Ewidencja jest dokumentem otwartym – powinna być stale weryfikowana i aktualizowana.

5.7.1. Stanowiska archeologiczne w gminnej ewidencji zabytków

Od końca lat 70. XX w. wdrażany był program AZP – Archeologiczne Zdjęcie Polski – podział terenu całej Polski na pola, na których prowadzi się archeologiczne badania powierzchniowe. Bardziej szczegółowe badania prowadzone są w formie badań ratowniczych i nadzorów archeologicznych nad pracami inwestycyjnymi. Nie jest to zbiór zamknięty i nie można wykluczyć, iż w wyniku dalszej weryfikacji i prowadzonych prac ziemnych uda się zidentyfikować nowe ślady działalności człowieka.

Wśród zabytków archeologicznych wyróżnić można dwa typy: ruchome i nieruchome. Zabytki ruchome to wszelkiego rodzaju przedmioty związane z działalnością człowieka w przeszłości, zarówno wytwory pracy ludzkiej, takie jak naczynia, narzędzia, ozdoby, broń itp., jak i tzw. ekofakty – występujące na stanowisku pozostałości organiczne i nieorganiczne pochodzące ze środowiska naturalnego.

Stanowiska na terenie Gminy Czosnów zewidencjonowano w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski: 53-62, 53-63, 53-64, 54-62, 54-63, 54-64, 55-62. Skutkiem tego było odkrycie 148 stanowisk archeologicznych ujętych w gminnej ewidencji zabytków (Załącznik nr 2). Wśród stanowisk 1 zostało wpisanych do rejestru zabytków. Na terenie Gminy Czosnów znajduje się szereg stanowisk archeologicznych

datowanych w różnym okresie – od okresu neolitu (tj. od ok. 6000 lat), epoki brązu i żelaza, kultury łużyckiej, starożytności i średniowiecza. Stanowiska te dotyczą elementów osadnictwa, hutnictwa oraz cmentarzysk.

Wszystkie stanowiska wymagają jednak dokładnych badań, które potwierdziłyby występowanie na ich terenie materiału. Ewidencja stanowisk archeologicznych nie jest jednak zbiorem zamkniętym i nie można wykluczyć, że w wyniku dalszej weryfikacji lub prowadzonych prac ziemnych uda się zidentyfikować nowe ślady osadnicze.

Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków objęte są ścisłą ochroną konserwatorską zgodnie z art. 7, ust. 1, Ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. Dlatego zakazuje się prowadzenia wszelkich robót budowlanych czy przemysłowych na terenie wyżej wymienionych stanowisk. Prace porządkowe prowadzone w obrębie stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków wymagają uzgodnienia z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Nie wyklucza się odkrycia w przyszłości kolejnych stanowisk archeologicznych. Obecnie program AZP się zakończył, planowany jest program AZP+ (prowadzony przez NID), mający na celu dodatkową weryfikację stanowisk archeologicznych. Odkrycia nowych stanowisk może nastąpić przede wszystkim w wyniku prowadzenia wszelkich prac ziemnych podczas nowych inwestycji, przypadkowych odkryć.

Ochrona właściwa zabytkom archeologicznym powinna być przypisana również do zabytkowych układów urbanistycznych i ruralistycznych historycznych miast i wsi, nawet jeśli nie zostały one osobno ujęte w ewidencji zabytków archeologicznych. Obszary te z natury rzeczy spełniają kryterium zabytku archeologicznego przewidzianego w art. 6 ust. 1 pkt 3 lit. a ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tj. pozostałości terenowej historycznego osadnictwa. Natomiast ze względu na zagrożenie dla substancji nawarstwień kulturowych, jakie niesie ze sobą naruszanie struktury gruntu, wszelkie zamierzenia budowlane na obszarze historycznego miasta lub wsi o metryce średniowiecznej/nowożytniej powinny być objęte obowiązkiem przeprowadzenia niezbędnych badań archeologicznych. Realizacja wszelkich inwestycji na obszarach zidentyfikowanych stanowisk archeologicznych wymaga uzgodnienia bądź zaopiniowania. Prowadzenie prac archeologicznych oraz robót budowlanych na terenie zabytku archeologicznego wpisanego do rejestru zabytków województwa mazowieckiego wymaga uzyskania pozwolenia Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

W przypadku, gdy obszar stanowiska archeologicznego o własnej formie terenowej lub wpisanego do rejestru zabytków objęty został miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego dopuszczającym zainwestowanie lub zagospodarowanie, należy dążyć do zmiany tego planu, aby wyeliminować lub zminimalizować zagrożenie dla zabytku. Szczególny priorytet należy przyznać stanowiskom archeologicznym o własnej formie terenowej, z obszarów których należy usuwać wszelkie funkcje stwarzające zagrożenie dla substancji zabytku.

Zgodnie z art. 33. ust. 1 „Kto przypadkowo znalazł przedmiot, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem archeologicznym, jest obowiązany, przy użyciu dostępnych środków, zabezpieczyć ten przedmiot i oznakować miejsce jego znalezienia oraz niezwłocznie zawiadomić o znalezieniu tego przedmiotu właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza, prezydenta miasta)”.

Rozrost systemu korzennego dużych drzew uszkadza bowiem nawarstwienia kulturowe oraz obiekty i ruchome zabytki archeologiczne. W przypadku stanowisk archeologicznych znajdujących się na terenach leśnych, należy sformułować zasady prowadzenia gospodarki leśnej uwzględniające potrzebę ochrony zabytku.

W przypadku kolizji z wszystkimi stanowiskami archeologicznymi należy wprowadzić zapisy umożliwiające przeprowadzenie niezbędnych badań archeologicznych zagrożonych zniszczeniem, na które należy uzyskać pozwolenie od wojewódzkiego konserwatora zabytków.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy – analiza SWOT

Analiza SWOT stanowi jedną z najpopularniejszych technik analitycznych, pozwalających na porządkowanie informacji oraz diagnozowanie sytuacji wspólnoty samorządowej w konkretnym aspekcie. Stanowi użyteczną pomoc przy dokonywaniu oceny zasobów i otoczenia danej jednostki samorządu terytorialnego, ułatwia też identyfikację problemów i określenie priorytetów rozwoju. Jej nazwa to skrót od pierwszych liter angielskich słów, stanowiących jednocześnie pola przyporządkowania czynników mogących mieć wpływ na powodzenie planu strategicznego – silne strony, słabe strony, szanse i zagrożenia.

Czynniki rozwoju podzielić można – ze względu na ich pochodzenie – na wewnętrzne, na które społeczność lokalna ma wpływ (silne i słabe strony), oraz na czynniki zewnętrzne – umiejscowione w bliższym i dalszym otoczeniu jednostki (szanse i zagrożenia), na które społeczność lokalna nie ma bezpośredniego wpływu. Jednocześnie czynniki te można podzielić według kryterium charakteru wpływu na społeczność lokalną, dzięki czemu wyróżnić można czynniki: pozytywne, czyli atuty i szanse, oraz negatywne, czyli słabości i zagrożenia.

W Tabeli nr 3 zostały przedstawione silne i słabe strony oraz szanse i zagrożenia dotyczące zasobu zabytkowego, warunków dla realizacji działań w zakresie inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac budowlanych w odniesieniu do nieruchomości zabytkowych, jak również upowszechniania i promowania dziedzictwa materialnego i niematerialnego dla rozwoju Gminy Czosnów.

Tabela nr 3. Analiza SWOT

CZYNNIKI WEWNĘTRZNE I ZEWNĘTRZNE MAJĄCE WPŁYW NA DZIEDZICTWO KULTUROWE GMINY CZOSNÓW	
SILNE STRONY	SŁABE STRONY
• miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego gminy uwzględniające zasady ochrony obiektów zabytkowych; • uchwała w sprawie zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków; • opracowana gminna ewidencja zabytków; • zachowane dawne układy przestrzenne wsi olęderskich – Dębina, Kaliszki, Łomna; • cenne dziedzictwo historyczne – m.in. osadnictwo olęderskie, tradycje ludowe, lokalne legendy; • cmentarze wojenne i pomniki ofiar II wojny światowej – świadectwo tragicznej, ale ważnej historii regionu; • pozostałości dawnych cmentarzy ewangelickich i menonickich – dziedzictwo kultury wieloetnicznej; • zabytkowe kapliczki i krzyże przydrożne – licznie rozsiane po wsiach, często unikatowe artystycznie i symbolicznie; • tereny objęte prawnymi formami ochrony przyrody; • obecność Muzeum – Miejsca Pamięci Palmiry – ważny ośrodek pamięci narodowej;	• zabytki gminy są mało znane w regionie – słaba promocja i brak spójnej marki; • niewystarczające środki z budżetu gminy przeznaczane na ochronę zabytków; • budynki występujące w gminnej ewidencji zabytków, które są własnością prywatną wymagają przeprowadzenia prac zabezpieczających, jak i wyeksponowania ich walorów; • brak centrum kultury; • degradacja elementów historycznych układów przestrzennych poprzez lokalizację nowej zabudowy; • niewystarczająca wizualizacja obszaru (niewiele tablic informacyjnych, witaczy, oznakowań tras, szlaków, miejsc historycznych); • zanik tradycyjnego budownictwa wiejskiego i przekształcanie starych zagród w nowoczesne zabudowania.

• aktywna działalność Gminnej Biblioteki Publicznej w Czosnowie, Muzeum – Miejsce Pamięci Palmiry, Kół Gospodyń Wiejskich; • ok. 30% powierzchni gminy stanowi teren Kampinoskiego Parku Narodowego; • oznakowane szlaki turystyczne, w tym piesze, trasy rowerowe oraz konne; • wirtualny przewodnik – Aplikacja WARSAWPOLIS GUIDE.	
SZANSE	ZAGROŻENIA
• wzrastająca liczba właściwie przeprowadzanych prac remontowo-budowlanych przez prywatnych właścicieli obiektów zabytkowych; • występowanie obiektów i zespołów zabytkowych mogących zainteresować potencjalnych turystów; • dynamicznie rozwijającą się działalność kulturalna; • modernizacja zabytkowych obiektów na terenie gminy z wykorzystaniem dotacji krajowych i unijnych; • możliwość tworzenia szlaków tematycznych (np. „Szlak Olędrów”, „Droga Kapliczek”, „Ścieżka pamięci narodowej”); • korzystne dla rozwoju turystyki weekendowej, pobytów agroturystycznych, rekreacji ruchowej (biegi, piesze wycieczki, jazda na rowerze, jazda konna) walory środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego; • atrakcyjne, graniczące z Warszawą, położenie dla potencjalnych inwestorów gospodarczych oraz mieszkaniowych; • opracowania strategiczne zmierzające do zrównoważenia rozwoju kultury w regionach wiejskich i realizacja wytyczonych zadań; • uwzględnienie potrzeb ochrony dziedzictwa kulturowego w dokumencie studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz strategii rozwoju gminy; • wspomaganie przedsięwzięć zmierzających do zachowania i kształtowania ładu przestrzennego z utrzymaniem właściwej ekspozycji obiektów zabytkowych i dostosowywaniem nowej zabudowy do wartości historycznych miejsc; • rozwój szlaków turystycznych opartych na dziedzictwie kulturowym; • kreowanie nowych obszarów i produktów	• brak realnych systematycznych zachęt dla prywatnych inwestycji w zabytki; • pogarszający się stan techniczny niektórych obiektów zabytkowych na terenie gminy; • niszczące obiekty drewniane z XIX w. i początku XX w.; • cmentarze ewangelickie i menonickie pozostają często bez opieki i są narażone na dewastację; • sezonowość turystyki; • bardzo wysokie koszty remontów obiektów zabytkowych; • spadek zainteresowania turystyką lokalną, w tym agroturystyką na rzecz preferowania turystyki zagranicznej; • zanik tradycji i tożsamości lokalnej, związany ze zmianą stylu życia; • działania inwestycyjne prowadzone m.in. przez prywatnych właścicieli obiektów, w których interes indywidualny inwestora jest przedkładany nad dobro społeczne, tj. dobro zabytku; • wprowadzanie elementów obcych, nowej zabudowy, np. nieprzemyślanej, niezgodnej z historyczną kolorystyką; • niedostosowanie sposobu użytkowania niektórych obiektów zabytkowych do ich charakteru; • odpływ wysoko wykwalifikowanej kadry z terenu gminy, migracja zarobkowa młodszych pokoleń i związane z tym zatrącanie więzi z regionem; • degradacja i powolne wygaszanie opuszczonych obiektów zabytkowych, w tym zabytkowych parków.

turystycznych w oparciu o atrakcyjny sposób zagospodarowania obiektów zabytkowych; • systematyczne opracowywanie aktualizacji dokumentów na poziomie gminy; • rosnąca rola samorządu włączającego się w sferę ochrony dziedzictwa kulturowego; • wprowadzenie i egzekwowanie polityki ochrony walorów środowiska naturalnego i kształtowania przestrzennego; • możliwość wsparcia finansowego z różnych źródeł, w tym ze środków Unii Europejskiej; • wzrost dotacji na prace z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami, w tym na prace konserwatorskie i obiekty ujęte w gminnej ewidencji zabytków.	
---	--

7. Założenia programowe oraz zasady oceny realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa główne cele GPOnZ, do których należą:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju,
- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków,
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Niniejszy GPOnZ jest programem kierunkowym, uwzględniającym także założenia ogólnych planów i opracowań strategicznych, dotyczących rozwoju społeczno-gospodarczego Gminy Czosnów. Z drugiej strony ideą nadrzędną GPOnZ jest budowanie tożsamości kulturowej regionu i silnych związków mieszkańców z zamieszkałym przez nich terenem i jego przeszłością. Cele i kierunki działań sformułowane są w perspektywie wieloletniej i wykraczają często poza czteroletni okres obowiązywania GPOnZ.

W GPOnZ wyznaczono priorytety, cele szczegółowe wraz z działaniami (Tabela nr 4). Zostały one sformułowane w perspektywie wieloletniej i wykraczają często poza czteroletni okres obowiązywania GPOnZ. Możliwy jest podział realizacji zadań na podokresy w powiązaniu z ustawowym obowiązkiem złożenia po 2 latach przez władze gminy sprawozdania z częściowego wykonania GPOnZ. Wykonanie takiego sprawozdania powinno być poprzedzone oceną poziomu realizacji GPOnZ, która powinna uwzględniać: wykonanie zadań, które zostały przyjęte do realizacji w czteroletnim okresie obowiązywania GPOnZ oraz efektywność ich wykonania. Sposób weryfikacji działań został ujęty w ostatniej kolumnie w Tabeli nr 4.

Priorytety Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami:

PRIORYTET I: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego gminy, jako element rozwoju gospodarczo-społecznego Gminy Czosnów.

PRIORYTET II: Promocja dziedzictwa kulturowego i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców Gminy Czosnów.

W ramach powyższych priorytetów określono cele szczegółowe, które mają być uzyskane przez konkretne, przypisane do nich szczegółowe działania.

Tabela nr 4. Zakres działań w zakresie ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym Gminy Czosnów

Priorytet I: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego gminy, jako element rozwoju gospodarczo-społecznego Gminy Czosnów		
CELE SZCZEGÓŁOWE	DZIAŁANIA	SPOSÓB WERYFIKACJI
Rozszerzenie zasobów prawnych form ochrony zabytków gminy.	Opracowywanie sprawozdań z realizacji zadań GPOnZ zgodnie z przepisami co dwa lata, następnie przedstawienie sprawozdania na sesji Rady Gminy.	Czy opracowano sprawozdania, czy były prezentowane na sesji
	Systematyczne opracowywanie aktualizacji Gminnego planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego.	Czy opracowano aktualizację Planu
Dbłość o ład przestrzenny i krajobraz kulturowy w gminie	Bieżąca opieka nad cmentarzami i miejscami pamięci, poprzez: utrzymanie porządku i czystości na terenie cmentarzy, pielęgnację zieleni i roślinności, konserwację i naprawę elementów upamiętniających, takich jak pomniki czy tablice, prowadzenie prac remontowych i restauracyjnych, organizację uroczystości upamiętniających ważne wydarzenia historyczne.	Ilość przeprowadzonych prac remontowych, konserwatorskich, wartość zaplanowanych/poniesionych wydatków
	Współpraca społeczności lokalnych w zakresie poprawy stanu technicznego obiektów ujętych w GEZ, w tym obiektów małej architektury w celu poprawy estetyki tych obiektów.	
	Stały monitoring oraz aplikowanie o środki z programów wspierających rewitalizację obiektów zabytkowych oraz ochronę dziedzictwa kulturowego przy ścisłej współpracy.	Ilość pozyskanych środków, z kim współpracowano, na jakie zadania pozyskano środki
Podjęcie działań mających na celu podniesienie atrakcyjności krajobrazu kulturowego gminy na potrzeby edukacyjne, społeczne i turystyczne.	Współpraca oraz wspieranie działań instytucji oraz organizacji turystycznych w zakresie ustalenia potrzeb rozwoju bazy turystycznej i propagowania walorów gminy oraz rozwinięcia informacji turystycznej w miejscach najliczniej uczęszczanych przez turystów.	Ilość podjęcia wspólnych działań, inwestycji, jakie działania zrealizowano, z kim, wartość poniesionych środków
	Inicjowanie i wspieranie działań zmierzających do rozwoju na terenie gminy ścieżek rowerowych i spacerowych, ze zwróceniem szczególnej uwagi na ich powiązanie z obiektami zabytkowymi oraz na ich popularyzowanie, a także budowa małej	Czy powstały nowe trasy, czy jakieś zmieniono, jakie obiekty ujęto na trasie

	architektury turystycznej.	
	Rewitalizacja istniejących i budowa nowych szlaków turystycznych, w tym ścieżek historyczno-przyrodniczych, a w szczególności: utworzenie szlaków oraz ścieżek tematycznych, np. Ścieżka Pamięci i Historii – „Palmiry i okolice”, Ścieżka Przyrodnicza – „Tajemnice Puszczy Kampinoskiej”, Szlak Dziedzictwa Kulturowego – „Tradycja i Wieś”, Szlak Rowerowy – „Z Czosnowa do Kampinosu”, Szlak Duchowy – „Kapliczki, Krzyże i Miejsca Wiary”.	
	Ustawienie tablic informacyjnych zawierających historię oraz opis obiektu przy obiektach wpisanych do rejestru zabytku.	Gdzie ustawiono tablice, jakie informacje wskazano
	Merytoryczna pomoc właścicielom zabytków w tworzeniu wniosków aplikacyjnych o przyznanie środków na odnowę zabytku z funduszy unijnych, budżetu państwa oraz dotacji samorządowych.	Ilość chętnych osób do złożenia wniosków, ilość złożonych wniosków
Priorytet II: Promocja dziedzictwa kulturowego i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców Gminy Czosnów		
CELE SZCZEGÓŁOWE	DZIAŁANIA	SPOSÓB WERYFIKACJI
Popularyzowanie wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym gminy.	Wydawanie i wspieranie publikacji, folderów promocyjnych, przewodników poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego gminy, np.: opracowanie ulotek promujących zabytki gminy (również w formie edukacyjnej).	Ilość wydanych publikacji, ilość osób zainteresowanych publikacjami
	Promocja dziedzictwa kulturowego w Gminie Czosnów może obejmować różnorodne działania, które przyczynią się do zwiększenia świadomości mieszkańców i turystów na temat lokalnego dziedzictwa. Propozycje: - Wydarzenia kulturalne i edukacyjne: festiwale i wydarzenia plenerowe: „Czosnowskie Spotkania z Tradycją” – coroczny festiwal folklorystyczny z pokazami tańca, muzyki, kuchni i rzemiosła ludowego; - Jarmarki tematyczne – np. „Jarmark Rzemiosła”, „Święto Miodu i Ziół”, „Kiermasz Adwentowy”. - Promocja dziedzictwa przyrodniczo-kulturowego, np. tematyczne ścieżki edukacyjne i szlaki turystyczne: „Ścieżka Pamięci Palmiry” – historia II wojny światowej i miejsc martyrologii; „Szlak Tradycji i Rzemiosła” – wędrówka po wsiach z tradycyjną zabudową i warsztatami; „Szlak Kapliczek i Krzyży” – religijne	Jakie działania zaplanowano, jakie zrealizowano, z kim współpracowano, jakich obiektów dotyczyły, wartość poniesionych środków, czy pozyskano środki z zewnątrz, z jakimi obiektami zabytkowymi były powiązane działania

	dziedzictwo gminy; – „Szlak Przyrody i Legend Kampinosu” – połączenie przyrody z opowieściami i mitami; – „Szlak Produktów Lokalnych” – gospodarstwa, pasieki, lokalne przetwórnice; – Oznakowanie i materiały promocyjne; – Tablice informacyjne i edukacyjne z kodami QR i grafiką; – Mapa dziedzictwa kulturowego gminy – wersja papierowa i interaktywna; – Przewodnik turystyczny (druk + aplikacja).	
	Współpraca przy działalności edukacyjnej skierowanej do młodzieży szkolnej poprzez organizowanie dla niej wystaw, konkursów szkolnych popularyzujących historię gminy oraz jej zabytki itp.	Ilość opracowanych konkursów, wystaw, ilość osób biorących udział, ich tematyka, miejsca gdzie się odbyły, z kim współpracowano
	Promowanie imprez folklorystycznych, warsztatów, przeglądów, festiwali, lokalnych obrzędów, jako produktów turystycznych stanowiących o tożsamości gminy w ścisłej współpracy z instytucjami kultury: Muzeum – Miejsce Pamięci Palmiry, Biblioteka Publiczna Gminy Czosnów, Kampinoski Park Narodowy, Koła Gospodyń Wiejskich, Mazowiecki Instytut Kultury (MIK).	Ilość odbytych imprez, ilość wypromowanych imprez, ilość osób uczestniczących
	Utrzymanie i opracowanie nowych szlaków turystycznych, wykorzystujących walory dziedzictwa kulturowego.	Ilość nowych szlaków, ilość osób odwiedzających szlaki

8. Instrumentarium realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami

GPOnZ realizowany będzie poprzez wykonanie wskazanych zadań, na rzecz osiągnięcia przyjętych kierunków działań. Podstawę instrumentarium stanowią obowiązujące przepisy prawa oraz zawarte w nich regulacje. Regulacje te dotyczą instrumentów ekonomiczno-prawnych, społecznych oraz finansów publicznych. Zakłada się, że zadania określone w niniejszym GPOnZ będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

• **instrumenty prawne**, wynikające z obowiązujących przepisów prawnych:

- wpis do rejestru zabytków nieruchomych/ruchomych/archeologicznych;
- decyzje administracyjne z zakresu ochrony zabytków dla zabytku wpisanego do rejestru zabytków; np. wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami,
- ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym,
- ustawa Prawo budowlane,
- ustawa Prawo ochrony środowiska,
- ustawa o ochronie przyrody,
- ustawa o gospodarce nieruchomościami,
- ustawa o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej,
- ustawa o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu.

• **instrumenty finansowe:**

- dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków lub ujęte w gminnej ewidencji zabytków,
- korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje,
- współpraca pomiędzy podmiotami publicznymi a sektorem prywatnym w ramach „Partnerstwa publiczno-prywatnego” (PPP).

• **instrumenty społeczne:**

- prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi), a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego Gminy Czosnów),
- edukacja kulturowa,
- pozyskanie poparcia społecznego na rzecz ochrony środowiska kulturowego,
- współdziałanie z organizacjami społecznymi.

• **instrumenty koordynacji:**

- realizacja projektów i programów Gminy Czosnów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego gminy (np. strategia rozwoju gminy, plany rozwoju lokalnego, programy ochrony środowiska przyrodniczego, koncepcje, plany rewitalizacji),
- współpraca z wojewódzkim konserwatorem zabytków,
- współpraca z sąsiednimi samorządami w celu wypracowania wspólnej polityki ochrony środowiska kulturowego i przyrodniczego.

• **instrumenty kontrolne:**

- aktualizacja i weryfikacja gminnej ewidencji zabytków,
- oceny zmian w zagospodarowaniu przestrzennym Gminy Czosnów,
- sporządzanie co dwa lata sprawozdania z realizacji GPOnZ oraz aktualizacja GPOnZ związana z ustawowym czteroletnim okresem obowiązywania,
- monitorowanie stanu zachowania i funkcjonowania środowiska kulturowego,
- prowadzenie stałej obserwacji procesów i zjawisk istotnych z punktu widzenia realizacji GPOnZ.

9. Źródła finansowania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami

Zgodnie z obowiązującą ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dbałość o zabytek polega między innymi na:

- zapewnieniu warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- zapobieganiu zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków; Udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- kontroli stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- uwzględnianiu zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Dla jednostki samorządu terytorialnego posiadającej tego rodzaju tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest zadaniem własnym. Ochrona zabytków i opieka nad nimi, a także wszelkie działania związane ze zmianą ich funkcji w przestrzeni publicznej oraz ich popularyzacją i udostępnianiem społecznym, mogą być finansowane z różnych źródeł w zależności od typu działań.

Niniejszy rozdział wskazuje możliwości w zakresie pozyskiwania dodatkowych środków ze źródeł pozabudżetowych. Ważne jest, by władze gminy z własnej inicjatywy podjęły próbę wygospodarowania w budżecie środków przeznaczonych na realizację zapisów GPOnZ. Tym bardziej, że znaczna część źródeł zewnętrznych wymaga zapewnienia wkładu własnego w finansowanych przez nie projektach. Główny obowiązek związany z opieką, ochroną oraz finansowaniem wszelkich prac konserwatorskich lub robót budowlanych, spoczywa na właścicielach i użytkownikach obiektów zabytkowych.

Źródła zewnętrznego finansowania można podzielić następująco:

• **źródła krajowe:**

- dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- dotacje wojewódzkiego konserwatora zabytków,
- dotacje wojewódzkie, powiatowe,
- dotacje gminne,
- Fundusz Termomodernizacji i Remontów,
- Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej,
- Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW),
- fundusze od fundacji,
- Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków,
- Fundusz Kościelny.

• **źródła pozostałe:**

- źródła unijne w ramach funduszy strukturalnych.

9.1. Dotacje

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dotacja może zostać udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Dotacja udzielana jest na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, planowanych do przeprowadzenia w roku złożenia wniosku lub następnym, bądź na zasadzie refundacji poniesionych już nakładów przed upływem 3 lat po wykonaniu prac.

Art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa szczegółowo wykaz działań, które mogą podlegać dofinansowaniu. Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane może obejmować wyłącznie nakłady konieczne poniesione na przeprowadzenie następujących działań:

- sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich,
- przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych,
- wykonanie dokumentacji konserwatorskiej,
- opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich,
- wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami Prawa budowlanego,
- sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz,
- zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku,
- stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku,
- odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki,
- odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności,

- odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych drzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych,
- modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności,
- wykonanie izolacji przeciwwilgociowej,
- uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych,
- działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu,
- zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków,
- zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Standardowo dotacja udzielana jest w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie powyższych działań. Natomiast wysokość dotacji może zostać zwiększona, nawet do 100% nakładów koniecznych, w wypadku jeżeli:

- zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową,
- wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem, technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych,
- stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Zgodnie z art. 78 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami:

- Dotacja może być udzielona w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru.
- Jeżeli zabytek, o którym mowa w ust. 1, posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową albo wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych, dotacja może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.
- W przypadku, jeżeli stan zachowania zabytku, o którym mowa w ust. 1, wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku, dotacja może być również udzielona do wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.
- Łączna wysokość dotacji udzielonych przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego i wojewódzkiego konserwatora zabytków nie może przekraczać wysokości dofinansowania określonej w ust. 1-3.
- Dotacja, o której mowa w art. 74 ust. 2, jest udzielana we wnioskowanej wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich lub restauratorskich.

• **Dotacje Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków** – udzielane są zgodnie z przyjmowanym co roku Zarządzeniem Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w sprawie wprowadzenia regulaminu naboru wniosków oraz przyznawania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków ze środków budżetu państwa będących w dyspozycji Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

• **Dotacje wojewódzkie i powiatowe** – dofinansowanie prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków odbywa się na podstawie art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz na podstawie uchwały Sejmiku Województwa/Rady Powiatu w sprawie trybu i zasad przyznawania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy tym zabytku.

Dotacje z budżetu Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego – Samorząd realizuje zadania z zakresu ochrony zabytków wynikające z ustawy o samorządzie województwa oraz ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Od ponad 10 lat stara się wspierać działania właścicieli i posiadaczy zabytków, przyznając dotacje celowe na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach. Udział w naborze wniosków jest jedyną możliwością pozyskania funduszy pozostających w dyspozycji Samorządu Województwa Mazowieckiego na działania związane z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami. Nabór ogłaszany jest przez Zarząd na podstawie Uchwały Nr 15/22 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 22 lutego 2022 r. Uchwała określa zasady ubiegania się o dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa mazowieckiego.

Uchwała ta została zmieniona Uchwałą Nr 160/24 z dnia 17 grudnia 2024 r., w której zaktualizowano zapisy związane z pomocą de minimis, aby zapewnić zgodność z nowymi regulacjami unijnymi.

Szczegółowe informacje, w tym formularze wniosków i zasady naboru, dostępne są na stronie Biuletynu Informacji Publicznej Województwa Mazowieckiego oraz na stronie programu „Mazowsze dla zabytków”.

Dotacje z budżetu Powiatu Nowodworskiego – zasady udzielania dotacji określa Uchwała Nr LXIV/390/2023 Rady Powiatu Nowodworskiego z dnia 28 grudnia 2023 r. w sprawie zasad udzielania dotacji celowych na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków lub znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków położonych na terenie Powiatu Nowodworskiego.

Wysokość środków przeznaczonych na dotacje określa uchwała budżetowa. Dotacja z budżetu Powiatu Nowodworskiego może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie prac.

• Dotacje gminne

Zgodnie z art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, ustawą o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw oraz zgodnie z ustawą z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym dofinansowanie na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków może być udzielone przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest ponadto jej zadaniem własnym. Zasady i tryb postępowania o udzielenie dotacji z budżetu gminy na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków określa odpowiednia uchwała podjęta przez radę gminy.

9.2. Źródła zewnętrznego finansowania – krajowe

• Konkurs „Zabytek Zadbane”

„Zabytek Zadbane” jest corocznym konkursem ogłaszanym przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Nadzór nad konkursem sprawuje Generalny Konserwator Zabytków. Od 2011 r. podmiotem realizującym procedurę konkursową jest Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Konkurs skierowany jest do właścicieli, posiadaczy i zarządców zabytkowych obiektów wpisanych do rejestru zabytków. Jego celem jest promocja opieki nad zabytkami i upowszechnianie najlepszych wzorów właściwego utrzymania i zagospodarowania obiektów. Charakter edukacyjny konkursu polega na popularyzacji wiedzy dotyczącej właściwego postępowania z zabytkami architektury podczas ich użytkowania oraz w trakcie przeprowadzanych remontów.

Obiekty można zgłaszać w siedmiu kategoriach:

- Utrwalenie wartości zabytkowej obiektu;
- Rewaloryzacja przestrzeni kulturowej i krajobrazu (w tym założenia dworskie i pałacowe);
- Adaptacja obiektów zabytkowych;
- Architektura i budownictwo drewniane;
- Zabytki techniki (w tym budownictwo przemysłowe i inżynieryjne);
- Zabytek dostępny;
- Kategoria specjalna: właściwe użytkowanie i stała opieka nad zabytkiem.

• Fundusz Termomodernizacji i Remontów

Celem rządowego programu wsparcia remontów i termomodernizacji jest poprawa stanu technicznego istniejących zasobów mieszkaniowych, ze szczególnym uwzględnieniem ich termomodernizacji. Z programu mogą skorzystać właściciele zasobów mieszkaniowych (gminy, spółdzielnie mieszkaniowe, właściciele mieszkań zakładowych i prywatni właściciele). Jego beneficjentami są także osoby mieszkające w budynkach objętych programem, gdyż poprawia się komfort zamieszkiwania z jednoczesnym zmniejszeniem opłat za energię cieplną.

Program realizowany na podstawie ustawy o wspieraniu termomodernizacji i remontów obejmuje dwa główne moduły – wsparcie przedsięwzięć termomodernizacyjnych i wsparcie przedsięwzięć remontowych. Wprowadza on także dodatkowe wsparcie dla właścicieli budynków mieszkalnych objętych w przeszłości czynszem regulowanym. Wsparcie jest udzielane w postaci tzw. premii, czyli spłaty części kredytu wykorzystanego na realizację przedsięwzięcia. Spłata jest dokonywana ze środków Funduszu Termomodernizacji i Remontów, obsługiwanego przez Bank Gospodarstwa Krajowego i zasilanego ze środków budżetu państwa.

• Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW)

Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW) jest głównym źródłem finansowania w Polsce inwestycji proekologicznych. Wraz z wojewódzkimi funduszami ochrony środowiska i gospodarki wodnej NFOŚiGW tworzy system funduszy ekologicznych.

W ramach NFOŚiGW realizowane są projekty termomodernizacji zabytkowych budynków. Remonty termomodernizacyjne przyczynią się do redukcji zużycia energii pierwotnej i końcowej oraz spowodują obniżenie kosztów zużycia energii elektrycznej i ciepłej. Dodatkowo prace remontowe będą miały również walor konserwatorski, gdyż zostaną przeprowadzone w obiektach zabytkowych, cennych dla kultury narodowej.

• Program Kultura – Interwencje

Organizatorem Programu Kultura – Interwencje jest Narodowe Centrum Kultury. Celem strategicznym Programu jest tworzenie warunków dla wzmacniania tożsamości i uczestnictwa w kulturze na poziomie regionalnym, lokalnym i krajowym poprzez finansowe wsparcie realizacji projektów upowszechniających dorobek kultury i zwiększających obecność kultury w życiu społecznym.

Koncepcja programu została oparta na założeniu, że uczestnictwo w kulturze sprzyja podnoszeniu kompetencji społeczeństwa, tworzeniu warunków do rozwijania aktywności twórczej i przygotowaniu obywateli do aktywnego udziału w różnych formach życia społecznego. O wsparcie w ramach programu Kultura – Interwencje mogą ubiegać się zarówno samorządowe instytucje kultury (z wyłączeniem instytucji współprowadzonych przez Ministra oraz jednostki samorządu terytorialnego), jak i organizacje pozarządowe.

• Finansowanie z fundacji

Kolejną możliwością pozyskiwania funduszy zewnętrznych jest finansowanie pochodzące z fundacji. Można tu wymienić np. fundacje bankowe, Fundację LOTTO Milion Marzeń, Fundację Polska Miedź – KGHM, Fundację PGNiG im. Ignacego Łukasiewicza, Fundację Orange.

• Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków

Dnia 1 stycznia 2018 r. weszły w życie przepisy ustawy z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tworzące Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków jako państwowy fundusz celowy. To jest pierwsze pozabudżetowe źródło ich finansowania. Fundusz początkowo zasilony zostanie z kar administracyjnych oraz nawiązek orzekanych przez sądy za przestępstwa popełniane przeciwko zabytkom. Nowelizacja zakłada wprowadzenie administracyjnych kar pieniężnych w miejsce grzywnien wyznaczanych wskutek postępowań w sprawach o wykroczenia. Grzywny, które były zasądzone przez sądy, były rażąco niskie. Niektórym opłacało się więc niszczyć zabytek, a grzywnę wpisać, np. w koszty inwestycyjne. Kary administracyjne są nakładane przez wojewódzkich konserwatorów od dnia 1 stycznia 2018 r.

Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków pozwoli na szybkie dofinansowanie zabytków uszkodzonych, np. wskutek katastrof, jak powódzie czy pożary. Dodatkowe pieniądze pozwolą na pilne ratowanie zabytków, czyli naprawę uszkodzonego dachu, rynien czy powybijanych okien. Środkami Funduszu będzie dysponował Generalny Konserwator Zabytków, działający w imieniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

• Fundusz Kościelny

Fundusz Kościelny został powołany na mocy art. 8 ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego (Dz. U. Nr 9, poz. 87 z późn. zm.) jako forma rekompensaty dla kościołów za przejęte przez Państwo nieruchomości ziemskie.

Kościelne osoby prawne mogą ubiegać się o przyznanie dotacji z Funduszu Kościelnego na konserwację i remonty obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej w znaczeniu nadanym przez aktualne ustawodawstwo.

Szczegółowe informacje dotyczące zasad postępowania przy udzielaniu dotacji z Funduszu Kościelnego ogłasza Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji na stronie internetowej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, zwanego dalej „MSWiA”, oraz w BIP MSWiA.

9.2.1. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Jednym z najważniejszych źródeł finansowania zadań związanych z ochroną i opieką zabytków są środki budżetu państwa będące w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który corocznie ogłasza stosowne konkursy.

Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego:

- **Program „Ochrona Zabytków”**

Strategicznym celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

W ramach Programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań:

- 1) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania;
- 2) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych);
- 3) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków);
- 4) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków) dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych).

Do programu nie kwalifikują się zadania, które są współfinansowane ze środków europejskich.

O dofinansowanie w ramach programu mogą ubiegać się podmioty prawa polskiego, osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne, będące właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadające taki zabytek w trwałym zarządzie.

- **Program „Groby i cmentarze wojenne w kraju”**

Celem programu jest wspieranie opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, stanowiącymi materialne świadectwo kluczowych wydarzeń z historii Polski związanych z walką i męczeństwem, a także wspieranie prowadzenia działań naukowych upowszechniających wiedzę na temat tych wydarzeń.

- **Program „Miejsca pamięci i trwale upamiętnienia w kraju”**

Celem programu jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości.

- **Program „Infrastruktura kultury”**

Celem programu jest poprawa warunków funkcjonowania instytucji i obiektów kultury. Przedmiotem dofinansowania mogą być modernizacje i remonty obiektów przeznaczonych na działalność kulturalną i edukacyjną, w zakresie kultury oraz przygotowanie dokumentacji technicznej do inwestycji.

- **Program „Kultura ludowa i tradycyjna”**

Celem programu jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania.

- **Program „Wspieranie działań muzealnych”**

Celem programu jest wspieranie działalności muzealnej z zakresu prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych i wydawniczych oraz opieki konserwatorskiej nad zbiorami.

- **Dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego na badania archeologiczne**

Celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.

W ramach programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań służących ochronie dziedzictwa archeologicznego na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, realizowanych zgodnie z obowiązującymi przepisami w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami:

- 1) niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentacja zasobów dziedzictwa archeologicznego z wykorzystaniem metod tradycyjnych i nowoczesnych, m.in. badań powierzchniowych, prospekcji podwodnej, badań geofizycznych, prospekcji lotniczej, skaningu laserowego;
- 2) opracowanie, wraz z obowiązkową publikacją książkową, wyników przeprowadzonych badań archeologicznych, w tym analiza i konserwacja pozyskanych w ramach tych badań zabytków.

9.3. Źródła zewnętrznego finansowania – pozostałe

Poza podstawowymi źródłami finansowania jakimi są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa oraz budżetów samorządów, finansowanie ochrony zabytków może odbywać się również przy znaczącym udziale funduszy pochodzących z Unii Europejskiej.

- **Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (FEnIKS)**

Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (inaczej FEnIKS) na lata 2021-2027 to następca Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko (PO IiŚ). Budżet wynosi ponad 25 miliardów euro (w formie dotacji, instrumentów finansowych i instrumentów łączących finansowanie zwrotne oraz dotacyjne) i będzie przeznaczony na kluczowe projekty środowiskowe, energetyczne oraz transportowe, a także na wsparcie w obszarze kultury i ochrony zdrowia.

Głównym celem Programu jest poprawa warunków rozwoju kraju poprzez budowę infrastruktury technicznej i społecznej zgodnie z założeniami rozwoju zrównoważonego, w tym poprzez m.in. wzmocnienie roli kultury w rozwoju społecznym i gospodarczym. Program ma przyczynić się m.in. do wzmocnienia ochrony zabytków o krajowym i światowym znaczeniu, zarówno ruchomych, jak i nieruchomych. Wsparcie ukierunkowane zostanie na tworzenie odpowiednich warunków infrastrukturalnych stymulujących do aktywnego uczestnictwa w kulturze i w życiu społecznym, w tym eliminację barier w dostępie do kultury dla grup z różnych przyczyn wykluczonych. Zastosowane rozwiązania infrastrukturalne, w tym nowoczesne technologie, umożliwią tworzenie innowacyjnej oferty kulturalnej, rozszerzanie jej o nowe formy działalności i cele lub będą przyczyniać się do zwiększenia atrakcyjności świadczonej oferty, w celu budowania przewag konkurencyjnych w aspekcie zarówno gospodarczym jak i społecznym.

Inwestycje będą wspierały procesy transformacji cyfrowej poprzez rozwój infrastruktury, zakup wyposażenia i technologii umożliwiających rozszerzenie grup odbiorców realizowanej oferty (zwiększenie dostępności kultury poprzez umożliwienie korzystania z niej grupom dotychczas wykluczonym np. niepełnosprawni; zwiększenie zasięgu oferty – upowszechnianie oferty on-line) oraz zapewnienie bezpieczeństwa funkcjonowania w warunkach różnego rodzaju kryzysów (na podstawie doświadczeń związanych z wystąpieniem pandemii Covid-19).

Wsparciem zostaną objęte państwowe i współprowadzone instytucje kultury, biblioteki przechowujące Narodowy Zasób Biblioteczny oraz publiczne szkoły i uczelnie artystyczne. Ponadto o wsparcie mogą ubiegać

się jednostki samorządu terytorialnego, NGO oraz kościoły i związki wyznaniowe w zakresie prowadzonej działalności kulturalnej, zlokalizowane na obszarach wpisanych na listę UNESCO lub Pomników Historii.

Zakres wsparcia w ramach celu szczegółowego obejmuje także działania infrastrukturalne mające na celu ochronę i zachowanie otoczenia zabytkowych obiektów. Niejednokrotnie inwestycje będą realizowane w bliskim sąsiedztwie lub na terenie objętym planem rewitalizacji, co wpłynie korzystnie na ogólny rozwój większych obszarów.

Wszystkie ww. typy działań będą mogły być realizowane w formule projektów partnerskich, które przyczynią się do lepszego zarządzania dziedzictwem kulturowym i promowania dziedzictwa kulturowego, co w konsekwencji wpłynie na większą identyfikację społeczeństwa z danym miejscem.

Ochrona, rozwój i promowanie dziedzictwa kulturowego i usług w dziedzinie kultury – 700 000 000 euro.

• Fundusze Europejskie na Rozwój Cyfrowy 2021-2027

Priorytet II: Zaawansowane usługi cyfrowe – jednym z celów programu jest stymulowanie rynku ponownego wykorzystywania zasobów kultury i danych naukowych. Powstałe e-usługi powinny zapewnić zdalny dostęp do unikalnych narzędzi oraz umożliwić przetwarzanie, analizę, bezpieczne gromadzenie i archiwizację dużych zbiorów danych, co będzie skutkowało przyspieszeniem rozwoju takich obszarów jak np.: kultura i rozrywka, motoryzacja, e-zdrowie, transport, bezpieczeństwo publiczne, energetyka, technologie finansowe czy rolnictwo.

2.1 Wysoka jakość i dostępność e-usług publicznych – np. tworzenie, rozwój, integracja e-usług publicznych, wykorzystanie potencjału informacji sektora publicznego (ISP) i technologii w administracji z zastosowaniem np. analiz wielkich zbiorów danych oraz metod sztucznej inteligencji.

2.3 Cyfrowa dostępność i ponowne wykorzystanie informacji – np. digitalizacja zasobów kultury, administracji i nauki (m.in. dane z badań naukowych oraz zasobów edukacyjnych finansowanych ze środków publicznych). Program zakłada podejmowanie działań zwiększających otwartość oraz poziom ponownego wykorzystania danych z zasobów kultury (w tym niebędących ISP), nauki i administracji. Wsparcie będzie udzielane również na budowę lub modernizację i udostępnianie rozwiązań informatycznych do prowadzenia zaawansowanej analityki danych z wykorzystaniem nowych technologii.

Beneficjentami Programu mogą być m.in.: instytucje kultury, przedsiębiorcy, obywatele, NGO.

• Kreatywna Europa 2021-2027

Kreatywna Europa (Creative Europe) to program Komisji Europejskiej, którego celem jest wsparcie ponadnarodowych działań europejskich sektorów kultury, audiowizualnego i kreatywnego w obszarze kultury i sztuki przyczyniających się do budowania kompetencji, profesjonalizacji i zwiększania konkurencyjności sektorów na rynku globalnym, wpływ na zwiększanie dostępu do kultury i sztuki, docieranie do nowych grup odbiorców i zwiększanie uczestnictwa w kulturze, rozwój współpracy międzynarodowej oraz wsparcia ponadnarodowego obiegu europejskich dzieł i twórców, ochrony i propagowania różnorodności kulturowej i językowej oraz europejskiego dziedzictwa kulturowego, wykorzystanie technologii i wdrażanie innowacji w sektorach oraz dostosowania sektorów do zmiany cyfrowej.

W ramach nowej edycji Programu istotne będą także wsparcie sektorów w odbudowie po kryzysie wywołanym pandemią COVID-19, zrównoważony rozwój i zielona transformacja sektorów, równość i równouprawnienie oraz włączanie społeczne poprzez kulturę i sztukę.

Program będzie wdrażany poprzez komponenty:

- komponent Media – wspierający działania sektora audiowizualnego,
- komponent Kultura – wspierający działania sektorów kultury i kreatywnego,
- komponent międzysektorowy – wspierający rozwój innowacji w projektach łączących sektory kultury, kreatywny i audiowizualny, a także sektor wysokiej jakości mediów informacyjnych i rozwój umiejętności krytycznego korzystania z mediów.

10. Bibliografia

1. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami
2. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.
3. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym
4. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane
5. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska
6. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody
7. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami.
8. Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej
9. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem
10. Materiały udostępnione przez Urząd Gminy w Czosnowie
11. Materiały udostępnione przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Warszawie
12. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. I-XV, Warszawa, 1880-1902
13. Klasyczne źródło zawierające opisy historycznych miejscowości, w tym Łomny, Kazunia, Czosnowa
14. Bieliński, Adam – Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1973 – Praca dotycząca administracji, własności ziemskiej i struktury osadniczej Mazowsza
15. Gmiterek, Henryk – Osadnictwo olęderskie na Mazowszu w XVI-XIX wieku, Warszawa: DiG, 2002 – Szczegółowe opracowanie na temat osadników niemieckich i holenderskich w dolinie Wisły
16. Dombrowicz M. [2010], Chrystkowo. Europejskie dziedzictwo kulturowe, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz
17. Dylewski A. [2004], Śladami kultur pogranicza. Od Gdańska do Ustrzyk Dolnych, Wydawnictwo Pascal, Bielsko Biala
18. Jędrysiak T., Woźniczko M. [2013], Miejsca spotkań zapomnianego dziedzictwa kulturowego mennonitów na ziemiach polskich, w: Kultura i turystyka – miejsca spotkań, red. B. Krakowiak, A. Stasiak, B. Włodarczyk, Wydawnictwo Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego, Łódź
19. Bochenek Ryszard, Twierdza Modlin, Warszawa 2003
20. Bochenek Ryszard, Tysiąc słów o inżynierii i fortyfikacjach, Warszawa 1989
21. Stanisław Łagowski: Szlakiem twierdz i ufortyfikowanych przedmości. Pruszków: Oficyna Wydawnicza Ajaks, 2005
22. czosnow.pl
23. www.zabytek.pl
24. www.stat.gov.pl/gus
25. www.isap.sejm.gov.pl

11. Spis tabel i rysunków

1. Tabela nr 1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków z terenu Gminy Czosnów
2. Tabela nr 2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków z terenu Gminy Czosnów
3. Tabela nr 3. Analiza SWOT
4. Tabela nr 4. Zakres działań w zakresie ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym Gminy Czosnów
5. Rys. nr 1. Twierdza Modlin, źródło: wikipedia.pl

12. Załączniki

Załącznik nr 1. Obiekty ujęte w gminnej ewidencji zabytków Gminy Czosnów

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT	UWAGI
1	Cybulice Małe	dz. nr 345/15, obr. Cybulice Małe	Fort VII "Cybulice" – zespół (Twierdza Modlin)	rej. zab. nr A-1289 z dnia 19.02.2015, WEZ
2	Cybulice Małe	dz. nr 345/15, obr. Cybulice Małe	Fort VII, galeria kontrminowa, "Cybulice" (Twierdza Modlin), w zespole fortu	rej. zab. nr A-1289 z dnia 19.02.2015, WEZ
3	Cybulice Małe	dz. nr 345/15, obr. Cybulice Małe	Fort VII, kaponiera przeciwskarpowa pld., "Cybulice" (Twierdza Modlin), w zespole fortu	rej. zab. nr 1289 z dnia 19.02.2015, WEZ
4	Cybulice Małe	dz. nr 345/15, obr. Cybulice Małe	Fort VII, kaponiera przeciwskarpowa pñ., "Cybulice" (Twierdza Modlin), w zespole fortu	rej. zab. nr A-1289 z dnia 19.02.2015, WEZ
5	Cybulice Małe	dz. nr 345/15, obr. Cybulice Małe	Fort VII, kaponiera skarpowa pñ., "Cybulice" (Twierdza Modlin), w zespole fortu	rej. zab. nr A-1289 z dnia 19.02.2015, WEZ
6	Cybulice Małe	dz. nr 345/15, obr. Cybulice Małe	Fort VII, kaponiera szyjowa, "Cybulice" (Twierdza Modlin), w zespole fortu	rej. zab. nr A-1289 z dnia 19.02.2015, WEZ
7	Cybulice Małe	dz. nr 345/15, obr. Cybulice Małe	Fort VII, kazamaty barku pñ., "Cybulice" (Twierdza Modlin), w zespole fortu	rej. zab. nr A-1289 z dnia 19.02.2015, WEZ
8	Cybulice Małe	dz. nr 345/15, obr. Cybulice Małe	Fort VII, kazamaty barku pld., "Cybulice" (Twierdza Modlin), w zespole fortu	rej. zab. nr A-1289 z dnia 19.02.2015, WEZ
9	Cybulice Małe	dz. nr 345/15, obr. Cybulice Małe	Fort VII, koszary szyjowe, "Cybulice" (Twierdza Modlin), w zespole fortu	rej. zab. nr A-1289 z dnia 19.02.2015, WEZ
10	Cybulice Małe	dz. nr 345/15, obr. Cybulice Małe	Fort VII, schron pog. z wież. obserw., "Cybulice" (Twierdza Modlin), w zespole fortu	rej. zab. nr A-1289 z dnia 19.02.2015, WEZ
11	Cybulice Małe	dz. nr 345/15, obr. Cybulice Małe	Fort VII, schron pogotowia, "Cybulice" (Twierdza Modlin), w zespole fortu	rej. zab. nr A-1289 z dnia 19.02.2015, WEZ
12	Cybulice Małe	dz. nr 345/15, obr. Cybulice Małe	Fort VII, tradytor pld. barku, "Cybulice" (Twierdza Modlin), w zespole fortu	rej. zab. nr A-1289 z dnia 19.02.2015, WEZ
13	Cybulice Małe	dz. nr 345/15, obr. Cybulice Małe	Fort VII, tradytor pñ. barku, "Cybulice" (Twierdza Modlin), w zespole fortu	rej. zab. nr A-1289 z dnia 19.02.2015, WEZ
14	Cybulice Małe	dz. nr 421, obr. Kazuń Polski	schron I (Twierdza Modlin) w zespole budowlanym magazynów amunicyjnych "Zajęczka"	rej. zab. nr A-1289 z dnia 19.02.2015, WEZ
15	Cybulice Małe	dz. nr 421, obr. Kazuń Polski	schron II (Twierdza Modlin) w zespole budowlanym magazynów amunicyjnych "Zajęczka"	rej. zab. nr A-1289 z dnia 19.02.2015, WEZ
16	Cybulice Małe	dz. nr 421, obr. Kazuń Polski	schron III (Twierdza Modlin) w zespole budowlanym magazynów amunicyjnych "Zajęczka"	rej. zab. nr A-1289 z dnia 19.02.2015, WEZ

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT	UWAGI
17	Cybulice Małe	dz. nr 421, obr. Kazuń Polski	schron IV (Twierdza Modlin) w zespole budowlanym magazynów amunicyjnych "Zajęczka"	rej. zab. nr A-1289 z dnia 19.02.2015, WEZ
18	Cybulice Małe	dz. nr 421, obr. Kazuń Polski	schron V (Twierdza Modlin) w zespole budowlanym magazynów amunicyjnych "Zajęczka"	rej. zab. nr A-1289 z dnia 19.02.2015, WEZ
19	Cybulice Małe	dz. nr 421, obr. Kazuń Polski	zespół budowlany magazynów amunicyjnych "Zajęczka" (Twierdza Modlin)	rej. zab. nr A-1289 z dnia 19.02.2015, WEZ
20	Czosnów	dz. nr 462/12, 462/13, obr. Dębina	Fort V "Dębina" (Twierdza Modlin) - zespół fortu	WEZ
21	Kazuń Nowy	ul. Warszawska dz. nr 24, obr. Kazuń Nowy	Cmentarz ewangelicki (Twierdza Modlin) - Przedmoście Kazuńskie	WEZ
22	Kazuń Nowy	dz. nr 231/63, obr. Kazuń Nowy	Fortyfikacje przyczółka mostowego (Twierdza Modlin) - Przedmoście Kazuńskie	rej. zab. nr A-1045/761 z dnia 29.11.1966, WEZ
23	Kazuń Nowy	dz. nr 231/63, obr. Kazuń Nowy	Przyczółek mostowy, budynek I (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	rej. zab. nr A-1045/761 z dnia 29.11.1966, WEZ
24	Kazuń Nowy	dz. nr 231/63, obr. Kazuń Nowy	Przyczółek mostowy, budynek II (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	rej. zab. nr A-1045/761 z dnia 29.11.1966, WEZ
25	Kazuń Nowy	dz. nr 231/63, obr. Kazuń Nowy	Przyczółek mostowy, budynek III (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	rej. zab. nr A-1045/761 z dnia 29.11.1966, WEZ
26	Kazuń Nowy	dz. nr 231/63, obr. Kazuń Nowy	Przyczółek mostowy, budynek IV (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	rej. zab. nr A-1045/761 z dnia 29.11.1966, WEZ
27	Kazuń Nowy	dz. nr 231/63, obr. Kazuń Nowy	Przyczółek mostowy, budynek V (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	rej. zab. nr A-1045/761 z dnia 29.11.1966, WEZ
28	Kazuń Nowy	dz. nr 231/63, obr. Kazuń Nowy	Przyczółek mostowy, budynek VI (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	rej. zab. nr A-1045/761 z dnia 29.11.1966, WEZ
29	Kazuń Nowy	dz. nr 231/63, obr. Kazuń Nowy	Przyczółek mostowy, budynek VII (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	rej. zab. nr A-1045/761 z dnia 29.11.1966, WEZ
30	Kazuń Nowy	dz. nr 231/63, obr. Kazuń Nowy	Przyczółek mostowy, cerkiew (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	rej. zab. nr A-1045/761 z dnia 29.11.1966, WEZ
31	Kazuń Nowy	dz. nr 231/63, obr. Kazuń Nowy	Przyczółek mostowy, kaponiera (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	rej. zab. nr A-1045/761 z dnia 29.11.1966, WEZ
32	Kazuń Nowy	dz. nr 231/63, obr. Kazuń Nowy	Przyczółek mostowy, kazamata I (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	rej. zab. nr A-1045/761 z dnia 29.11.1966, WEZ
33	Kazuń Nowy	dz. nr 231/63, obr. Kazuń Nowy	Przyczółek mostowy, kazamata II (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	rej. zab. nr A-1045/761 z dnia 29.11.1966, WEZ
34	Kazuń Nowy	dz. nr 231/63, obr. Kazuń Nowy	Przyczółek mostowy, koszary (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	rej. zab. nr A-1045/761 z dnia 29.11.1966, WEZ

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT	UWAGI
35	Kazuń Nowy	dz. nr 231/63, obr. Kazuń Nowy	Przyczółek mostowy, mur Carnota (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	rej. zab. nr A-1045/761 z dnia 29.11.1966, WEZ
36	Kazuń Nowy	dz. nr 231/63, obr. Kazuń Nowy	Przyczółek mostowy, prochownia (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	rej. zab. nr A-1045/761 z dnia 29.11.1966, WEZ
37	Kazuń Nowy	dz. nr 231/63, obr. Kazuń Nowy	Przyczółek mostowy, schron pogotowia (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	rej. zab. nr A-1045/761 z dnia 29.11.1966, WEZ
38	Kazuń Nowy	dz. nr 231/63, obr. Kazuń Nowy	Przyczółek mostowy, wschodni barkan (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	rej. zab. nr A-1045/761 z dnia 29.11.1966, WEZ
39	Kazuń Nowy	ul. Warszawska 125 (d. nr 22)	Zbór mennonicki (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego, ob. budynek mieszkalny	WEZ
40	Kazuń Nowy	ul. Fort Ordona dz. nr 106/4, obr. Kazuń Nowy	Magazyn amunicyjny I Ordona (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	WEZ
41	Kazuń Nowy	ul. Fort Ordona dz. nr 106/4, obr. Kazuń Nowy	Magazyn amunicyjny II Ordona (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	WEZ
42	Kazuń Nowy	ul. Fort Ordona dz. nr 106/4, obr. Kazuń Nowy	Magazyn amunicyjny III Ordona (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	WEZ
43	Kazuń Nowy	ul. Fort Ordona dz. nr 106/4, obr. Kazuń Nowy	Magazyn amunicyjny IV Ordona (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	WEZ
44	Kazuń Nowy	ul. Fort Ordona dz. nr 106/4, obr. Kazuń Nowy	Magazyny amunicyjne Ordona (Twierdza Modlin) w zespole fortyfikacji Przedmościa Kazuńskiego	WEZ
45	Łomna	ul. Kochanowskiego 26	Kościół par. pw. św. Mikołaja Biskupa	rej. zab. nr A-1059/318 z dnia 20.12.1961. WEZ
46	Łomna	ul. Kochanowskiego, dz. nr 12/44, obr. Łomna Las	Park	WEZ
47	Łomna	ul. Kochanowskiego 1, dz. nr 664, obr. Łomna, 7/1, obr. Łomna Las	Cmentarz par. p.w. św. Mikołaja Biskupa	WEZ
48	Łomna	ul. Trakt Trębickich, dz. nr 645, obr. Łomna	Kaplica grobowa Trębickich	rej. zab. nr A-1714 z dnia 21.07.2022, WEZ
49	Palmiry	dz. nr 167, obr. Kaliszki	Cmentarz mauzoleum ofiar terroru hitlerowskiego z l. 1939-1941	rej. zab. nr A-879 z dnia 27.10.2009, WEZ
50	Sady	dz. nr 21, obr. Sady	Cmentarz mennonicki	WEZ
51	Wiersze	dz. nr 118, obr. Wiersze	Cmentarz wojenny poległych żołnierzy Armii Krajowej "Grupy Kampinos" z II wojny światowej	

Załącznik nr 2. Stanowiska archeologiczne ujęte w gminnej ewidencji zabytków Gminy Czosnów

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	NR OBSZARU AZP	NR STANOWISKA W MIEJSCOWOŚCI	NR STANOWISKA NA OBSZARZE
1	Adamówek	54-63	1	2
2	Aleksandrów	55-62	2	13
3	Aleksandrów	55-62	1	14
4	Augustówek	53-63	2	11
5	Augustówek	53-63	3	14
6	Augustówek	54-63	1	30
7	Augustówek/ Dębina	53-63	5	13
8	Brzozówka	54-63	1	4
9	Brzozówka	54-63	2	7
10	Brzozówka	54-63	3	8
11	Brzozówka	54-63	4	9
12	Brzozówka	54-63	5	10
13	Brzozówka	54-63	6	24
14	Cybulice Duże	53-63	3	8
15	Cybulice Duże	54-62	2	9
16	Cybulice Duże	54-63	1	16
17	Cybulice Małe	53-62	1	16
18	Cybulice Małe	53-63	2	3
19	Cybulice Małe	53-63	3	4
20	Cybulice Małe	53-63	4	25
21	Cybulice Małe	53-63	5	26
22	Cybulice Małe	53-63	6	38
23	Cząstków Mazowiecki	53-64	1	14
24	Cząstków Mazowiecki	53-64	2	16
25	Cząstków Mazowiecki	53-64	3	30
26	Cząstków Polski	53-64	5	9
27	Cząstków Polski	53-64	6	10
28	Cząstków Polski	53-64	7	15
29	Cząstków Polski	53-64	8	19
30	Cząstków Polski	53-64	9	23
31	Cząstków Polski	53-64	10	24
32	Cząstków Polski	53-64	11	26
33	Cząstków Polski	53-64	12	28
34	Cząstków Polski	53-64	13	33
35	Cząstków Polski	53-64	14	37
36	Cząstków Polski	53-64	15	40
37	Cząstków Polski	53-64	16	43
38	Cząstków Polski	53-64	17	45
39	Cząstków Polski	53-64	18	46
40	Cząstków Polski	53-64	19	49
41	Cząstków Polski	53-64	20	50
42	Cząstków Polski	53-64	21	62
43	Cząstków Polski	53-63	22	63
44	Cząstków Polski	54-64	1	7
45	Cząstków Polski	54-64	2	8
46	Cząstków Polski	54-64	3	9
47	Cząstków Polski	54-64	4	10

48	Cząstków Polski	54-64	22	26
49	Cząstków Polski	54-64	23	28
50	Czeczotki	53-63	1	27
51	Czosnów	53-63	1	23
52	Czosnów	53-63	2	33
53	Czosnów	53-63	3	34
54	Czosnów	53-63	5	45
55	Czosnów	53-63	6	46
56	Czosnów	53-63	7	44
57	Czosnów	53-63	7	47
58	Czosnów	53-64	4	11
59	Czosnów	53-64	5	12
60	Dębina	53-63	1	24
61	Dębina	53-63	2	29
62	Dębina	53-63	3	30
63	Dębina	53-63	4	31
64	Dębina	53-63	5	32
65	Izabelin	54-64	1	12
66	Izabelin	54-64	2	13
67	Izabelin	54-64	3	14
68	Janówek	54-63	1	6
69	Janów-Mikołajówka	54-63	1	14
70	Janów-Mikołajówka	54-63	2	19
71	Janów-Mikołajówka	54-63	3	20
72	Jesionka	53-63	1	12
73	Kaliszki	53-64	2	13
74	Kaliszki	53-64	3	25
75	Kaliszki	53-64	4	27
76	Kaliszki	53-64	5	29
77	Kaliszki	53-64	6	31
78	Kaliszki	54-64	1	5
79	Kaliszki	54-64	6	6
80	Kazuń Nowy	53-63	-	35
81	Kazuń Polski	53-63	2	5
82	Kazuń Polski	53-63	3	6
83	Kazuń Polski	53-63	4	7
84	Kazuń Polski	53-63	5	17
85	Kazuń Polski	53-63	6	19
86	Kazuń Polski	53-63	7	21
87	Kazuń Polski	53-63	8	36
88	Kazuń Polski	53-63	9	37
89	Kazuń Polski	53-63	10	39
90	Kazuń Polski	53-63	11	40
91	Kazuń Polski/ Syndykowszczyzna	53-63	1	2
92	Kazuń-Bielany	53-63	1	1
93	Kazuń-Bielany	53-63	2	16
94	Kazuń-Bielany	53-63	3	20
95	Kazuń-Bielany	53-63	4	22
96	Kiścinnie	55-62	1	12
97	Łomna	53-64	2	3

98	Łomna	53-64	3	4
99	Łomna	53-64	4	5
100	Łomna	53-64	5	17
101	Łomna	53-64	6	18
102	Łomna	53-64	7	20
103	Łomna	53-64	8	21
104	Łomna	53-64	9	22
105	Łomna	53-64	10	32
106	Łomna	53-64	11	34
107	Łomna	53-64	12	35
108	Łomna	53-64	13	38
109	Łomna	53-64	14	39
110	Łomna	53-64	15	41
111	Łomna	53-64	16	42
112	Łomna	53-64	17	44
113	Łomna	53-64	18	48
114	Łomna	53-64	19	51
115	Łomna	53-64	20	61
116	Łomna	54-64	1	4
117	Łomna	54-64	21	27
118	Łomna-Las	54-64	1	32
119	Łosia Wólka	54-63	1	3
120	Małocice	54-63	1	1
121	Małocice	54-63	2	27
122	Małocice	54-63	3	28
123	Małocice	54-63	4	29
124	Palmiry/ Kampinoski Park Narodowy	54-64	11	15
125	Pieńków	53-64	3	6
126	Pieńków	53-64	4	7
127	Pieńków	53-64	5	8
128	Pieńków	53-64	6	36
129	Pieńków	53-64	7	47
130	Pieńków	54-64	1	11
131	Pieńków	54-64	2	16
132	Sady	53-63	1	18
133	Sady	53-63	2	28
134	Sowia Wola	54-63	1	13
135	Sowia Wola	54-63	2	15
136	Sowia Wola	54-63	3	17
137	Sowia Wola	54-63	4	18
138	Sowia Wola	54-63	5	21
139	Sowia Wola	54-63	6	22
140	Sowia Wola	54-63	7	23
141	Sowia Wola	54-63	8	11
142	Sowia Wola Folwarczna	54-63	1	12
143	Wiersze	54-63	1	5
144	Wólka Czosnowska	53-63	1	15
145	Wrzosówka	53-63	2	9
146	Wrzosówka	53-63	3	10
147	Wrzosówka	54-63	1	25

148	Wrzosówka	54-63	4	26
------------	-----------	-------	---	----

*Obiekt zaznaczony pogrubieniem, wpisany jest do rejestru zabytków